

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Царьова І. В., Грицай І. О.

КУЛЬТУРА ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ ЮРИСТА

Навчальний посібник

«Хай-Тек Прес»
Київ–2017

УДК 343.123.1
ББК 81.431.1-73
Ц 20

Рецензенти:

- Філат Т. В.** — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри мовної підготовки Державного закладу «Дніпропетровська медична академія МОЗ України»;
- Ігнатська С. Є.** — кандидат філологічних наук, професор Інституту гуманітарних проблем Державного ВНЗ «Національний гірничий університет».

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 7 від 30 березня 2017 року)*

Царьова І. В., Грицай І. О.

Ц 20 Культура професійного мовлення юриста : навчальний посібник / І. В. Царьова, І. О. Грицай. — К.: «Хай-Тек Прес», 2017. — 140 с.

ISBN 978-966-910-024-5

У навчальному посібнику подано теоретичний матеріал із дисципліни «Культура професійного мовлення», який має на меті допомогти майбутнім юристам оволодіти літературними нормами сучасної української мови, сформувати навички культури писемної мови, вміння точно, у логічній послідовності, лаконічно й виразно, відповідно до умов комунікації висловлювати власні міркування, передавати необхідну інформацію, емоційно впливати на аудиторію, підтримувати з нею належний контакт. Представлено систему вправ і завдань, спрямованих на вдосконалення комунікативних умінь і навичок мовців.

Призначено для курсантів, студентів, слухачів, ад'юнктів, а також працівників структурних підрозділів Національної поліції України.

УДК 343.123.1
ББК 81.431.1-73

© Царьова І. В., Грицай І. О., 2017
© ДДУВС, 2017
© «Хай-Тек Прес», 2017

ISBN 978-966-910-024-5

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ОСНОВНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРИ МОВИ ТА МОВЛЕННЯ ЮРИСТА	7
1.1. Мова й мовлення. Функції мови.....	7
1.2. Складові частини загальнонаціональної мови	12
1.3. Мовна норма та її соціальне значення. Види мовних норм ...	16
1.4. Культура мови та культура мовлення: спільне та відмінне.....	17
1.5. Правовий статус української мови в Україні. Концепція державної мовної політики	22
Блок самоконтролю № 1	26
Розділ 2. ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ У ФАХОВОМУ МОВЛЕННІ ЮРИСТА	29
2.1. Ділове мовлення в Україні в його історичному розвитку ...	29
2.2. Офіційно-діловий стиль мовлення: основна функція, обставини мовлення, сфера вживання, загальні ознаки, підстилі	32
2.3. Сучасний етикет ділових паперів	33
2.4. Порухення літературної норми. Критерії встановлення літературної норми	35
2.5. Специфіка лексичного складу ділових паперів	40
Блок самоконтролю № 2	42
Розділ 3. КУЛЬТУРА ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ НА ЛЕКСИЧНОМУ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ РІВНЯХ	46
3.1. Точність висловлювання як результат уживання слова у відповідності з його мовним значенням.....	46
3.2. Лексичні норми української літературної мови.....	52
3.3. Доречне використання синонімів, антонімів, паронімів та омонімів як запорука культури професійного мовлення	59
3.4. Фразеологія офіційно-ділового та наукового мовлення.....	60
Блок самоконтролю № 3	66
Розділ 4. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МОРФОЛОГІЧНИХ НОРМ У ПРОФЕСІЙНОМУ МОВЛЕННІ ЮРИСТА	71
4.1. Засоби формотворення іменників (на матеріалі мови документів і наукових (юридичних) текстів)	71
4.2. Функції звертання в ділових текстах. Творення форм кличного відмінка імен та імен по батькові.....	80

4.3. Використання ступеньованих прикметників як один із виявів культури професійного мовлення юриста	83
4.4. Труднощі у сполученні числівників з іменниками в українській мові	85
4.5. Специфіка вживання займенників у текстах документів і наукових творів	88
4.6. Особливості вживання й перекладу дієслівних форм в офіційно-діловому та науковому стилях	90
Блок самоконтролю № 4	93
Розділ 5. СИНТАКСИЧНИЙ АСПЕКТ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ ЮРИСТА	98
5.1. Культура використання однорідних членів речення та узагальнювальних слів при них в діловому та науковому текстах	98
5.2. Синтаксичне керування в текстах офіційно-ділового та наукового стилю	102
5.3. Правильне узгодження підмета з присудком у ділових та наукових текстах як показник логічності висловлювання	105
Блок самоконтролю № 5	106
Розділ 6. СТИЛІСТИЧНІ НОРМИ ТА ЕТИКЕТНІ ФОРМУЛИ У ПРОФЕСІЙНОМУ МОВЛЕННІ ЮРИСТА	111
6.1. Умови логічності на рівні зв'язного тесту. Засоби організації зв'язного тексту	111
6.2. Специфіка цитування в науковому тексті. Коректність та культура використання цитат	114
6.3. Процес спілкування: інтеракція, перцепція й обмін інформацією	116
Блок самоконтролю № 6	119
Розділ 7. РЕАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ ЮРИСТА ПІД ЧАС УСНОГО ВИСТУПУ	124
7.1. Культура усного ділового мовлення юриста	124
7.2. Жанри усного ділового мовлення, їх специфіка	126
7.3. Етикетні формули ввічливості в усному діловому мовленні	128
7.4. Етикет ділового листування	130
Блок самоконтролю № 7	132
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	137

ПЕРЕДМОВА

Належна культура мовлення — це свідчення розвинутого інтелекту й високої загальної культури особистості

(В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький)

Культура мовлення суспільства — це чи не найяскравіший показник стану його моральності, духовності, культури взагалі. Шляхів до мовної досконалості безліч, усі вони починаються з любові до рідної мови, бажання майстерно володіти нею. Одним із завдань культури мовлення юриста є подолання мовних стереотипів — стереотипів мислення. Тільки через високу культуру мовлення проявляються невичерпні потенції мови, гармонія її функцій. Кожен, хто прагне досягти успіху, створити себе, неодмінно має володіти культурою мовлення, тобто навчитися дотримуватись усталених норм усної і писемної форм літературної мови, використовувати усі її виражальні засоби залежно від стилю, жанру, типу.

Найважливіша ознака культури мови, мовлення — дотримання вироблених у процесі спілкування орфоепічних, лексико-фразеологічних, словотворчих, морфологічних, синтаксичних та стилістичних літературних норм. Тому основне завдання курсу полягає в тому, щоб дати студентам глибокі теоретичні знання про природу мовної норми, допомогти оволодіти літературними нормами

сучасної української мови, сформувати навички культури писемної мови, вміння точно, в логічній послідовності, лаконічно й виразно відповідно до умов комунікації висловлювати власні міркування, передавати необхідну інформацію, емоційно впливати на аудиторію, підтримувати з нею належний контакт.

Сьогодні важливою справою національного відродження України є піднесення культури мови суспільства, озброєння знанням стилістичних багатств мови насамперед молоді, яка здобуває гуманітарну вищу освіту і яка використовуватиме слово як знаряддя праці, носій інформації та засіб духовного впливу й у такий спосіб сприятиме піднесенню культури і духовності народу. Знання державної мови — це життєва потреба кожної людини, оскільки в межах держави гарантом людського взаєморозуміння слугує саме державна мова.

Імідж спеціаліста крізь призму знання державної мови передбачає обов'язкове володіння культурою мови, яка охоплює певну систему норм: орфоепічних, лексичних, орфографічних, граматичних, стилістичних. Мовнокультурна освіченість юриста, його вміння спілкуватися згідно з сучасними національними нормами, коректно дискутувати, вербально переконувати гарантують, за даними вчених і практиків, майже у 85 % успіх у професійно-ділових стосунках.

Культура мовлення має велике національне й соціальне значення: вона забезпечує толерантне спілкування людей, облагороджує їхні стосунки, сприяє підвищенню загальної культури як окремої людини, так і суспільства в цілому. Тому кожний з нас повинен дбати про свою мовну культуру й вимагати цього від інших.

Розділ 1

ОСНОВНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРИ МОВИ ТА МОВЛЕННЯ ЮРИСТА

1.1. Мова й мовлення. Функції мови

Мова — це система звукових, письмових знаків або символів, що служать засобом людського спілкування, мислительної діяльності, способом вираження самосвідомості.

Мовлення є сукупністю мовленнєвих дій, кожна з яких має власну мету, що впливає із загальної мети спілкування. Основу мови і мовлення становить мовленнєва діяльність, оскільки тільки в ній народжується, формується і мова, і мовлення.

Очевидно, мова і мовлення співвідносяться, як модель і її реалізація.

Мова і мовлення становлять собою діалектичну єдність, це реальні явища. Цілком очевидно, що існує, наприклад одна українська мова. Вона як реальне явище існує в головах людей, у суспільній свідомості українськомовного соціуму, його пам'яті. Думка, що мова існує в мовленні, є некоректною (а значить і неправильною), бо тоді мова існувала лише б в момент її застосування й перестала б існувати, коли її не застосовують. Неправильною є думка, що мова існує в текстах, бо тоді закономірно виникає запитання, а як бути з мовами безписемних народів. Це по-перше. А по-друге, тексти фіксують лише певну кількість одиниць мови, а не весь мовний інвентар. Неможливо мати текст, не маючи мови,

яка лежить у його основі, але можна мати мову, не маючи тексту, побудованого цією мовою. Таким чином, мова не зберігається (локалізується, існує) в мовленні, а реалізується, виявляється, об'єктивується в ньому. Мова «існує тільки в психіці індивіда або осіб, що становлять дану мовну спільність» (Бодуен де Куртене). Реалізуючись у мовленні, мова виконує своє комунікативне призначення. Мовлення вводить мову в контекст уживання.

Мовлення можна розглядати з двох боків: психофізичного та лінгвістичного. У творенні мовлення як психофізичного явища бере участь мовленнєвий апарат і центральна нервова система, яка регулює процес мовлення. Мовлення — це пізня функція головного мозку, окремі частини якого «спеціалізуються», виконуючи різні призначення; це приведення органів мовлення в рух, забезпечення розуміння свого мовлення і мовлення іншої особи¹. З лінгвістичного боку мовлення розглядають як діяльність мовця, який використовує засоби мови для спілкування з іншими членами певного мовленнєвого колективу або звертання до самого себе. Для цього існує мовлення зовнішнє (вголос) і внутрішнє (мовчки, «про себе»). Уперше взаємозв'язок між мовою і мовленням відмітив швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр: «Без сумніву, обидва ці предмети тісно між собою зв'язані. Мова необхідна, щоб було зрозумілим мовлення і виконувало певну дію; мовлення у свою чергу необхідне для того, щоб встановилася мова; історичний факт: мовлення завжди передує мові».

Тобто є дві найважливіші ознаки для розмежування мови й мовлення: мова — щось загальне, мовлення — конкретне (М. Трубецької); мова — постійна, довговічна, мовлення — перемінне, нестійке, недовговічне (М. Трубецької, Луї Тролле Єльмслєв (данський мовознавець)).

Майже всі лінгвісти вважають мову потенцією, знанням або системою знаків, а мовлення реалізацією.

¹ Клешова О. Є. Культура української мови (за кредитно-модульною системою) : навч. посіб. / О. Є. Клешова, О.М. Кравчук. — Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. — 219 с

Мова — це скарб, відкладений практикою мовлення у мовців однієї спільноти, це граматична система, потенційно (віртуально) наявна в кожному мозку, точніше в мозках сукупності індивідів; адже мова не повна в кожному з них, вона існує вповні лише в колективі. Відокремлюючи мову від мовлення, ми тим самим відділяємо:

- 1) суспільне від індивідуального;
- 2) істотне від другорядного.

Мова — це не діяльність мовця, це готовий продукт, засвоєний індивідом; мова ніколи не передбачає попередньої рефлексії, а свідомо в ній здійснюється лише класифікаційна діяльність. Мовлення, навпаки, являє собою індивідуальний акт волі й розуму, де слід розрізнити, по-перше, комбінації, у яких мовець застосовує мовний код, щоб висловити власну думку; по-друге, психофізичний механізм, який дозволяє йому уявляти ці комбінації (Фердінан де Соссюр).

Підсумуємо характерні властивості мови:

- 1) мова — це щось цілком визначене в різнорідній множині чинників мовної діяльності. Її можна локалізувати в тому відрізку мовленнєвого зв'язку, де слуховий образ асоціюється з певним поняттям. Мова — це явище настільки особливе, що навіть позбавлена дару слова людина не втрачає її за умови, що розуміє почуті нею мовні знаки;
- 2) мова — відмінна від мовлення, являє собою той предмет, який передбачає можливість його окремого вивчення. Ми не говоримо мертвими мовами, однак ми можемо добре засвоїти їхній мовний механізм.

У той час, як мовна діяльність за своїм характером різнорідна, мова є однорідною: це знакова система, у якій суттєвим є лише поєднання змісту з акустичним поглядом.

Мова не менше від мовлення за своєю природою конкретна, і це вельми сприяє її дослідженню.

Мова — це сховище акустичних образів, а письмо надає їм відчутної форми.

Мова є однією з характерних ознак сучасної нації. Словник української мови подає таке тлумачення: **Мова** — це сукупність до-вільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільст-ва звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок¹. **Мовлення** — спілкування людей між собою за допомогою мови, мовна діяльність².

Отже, мовлення — це практичне користування мовою в конк-ретних ситуаціях і з наперед визначеною метою, це діяльність за допомогою мови; таким чином, мова — це:

- універсальний засіб навчання і виховання людини,
- енциклопедія людського досвіду,
- першооснова нагромадження культурних цінностей,
- один із компонентів духовної культури суспільства,
- функціонуюча система, нерозривно пов'язана з усіма галузя-ми суспільного життя.

Н. Бабич характеризує мовлення як: 1) спосіб існування і вияву мови, «мова в дії»; 2) вияв процесу формування думки; 3) вияв одиниць мови всіх рівнів і правил їх поєднання; 4) засіб вираження емоцій; 5) за-сіб створення словесних художніх образів; та виділяє такі функції мов-лення: комунікативна, пізнавальна, емотивна, естетична та функція здійснення процесів творення нових одиниць мовних підсистем³.

Отже, функціонально мова характеризується як засіб, а мов-лення — як процес. Таким чином, мова і мовлення взаємопов'яза-ні. Мовлення не можливе без мови, а мова створена для того, щоб здійснювати процес мовлення. Мова — це передусім система засо-бів спілкування і пізнання, а мовлення — це не тільки мовні засо-би, а й висловлені за їх допомогою думки, почуття, спонукання.

Мова є спільною для всіх, хто нею користується. Мовлення ж завжди індивідуальне. У мовленні людей наявні неповторні риси.

¹ СУМ, т. 4, с. 768.

² СУМ, т. 4, с. 770.

³ Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.

Це пояснюється тим, що мовні засоби кожен із нас застосовує по-своєму. У процесі мовленнєвої діяльності відбувається розвиток і збагачення мови. Якщо мовленнєва діяльність засобами певної мови припиняється, тобто мова виходить з ужитку, то зупиняється і розвиток мови і вона переходить у розряд мертвих. Такими мовами, наприклад, є латинська і старогрецька, давньоруська і старонанглійська, санскрит тощо.

Обслуговуючи потреби суспільства, мова виконує низку функцій, життєво важливих як для самої мови, так і для цього суспільства:

- 1) суть комунікативної функції полягає у використанні мови для інформаційного зв'язку між членами суспільства (наука, техніка, виробництво, ділове спілкування, навчання тощо);
- 2) експресивна функція полягає в тому, що мова є універсальним засобом вираження внутрішнього світу індивіда. «Говори — і я тебе побачу», — стверджували мудреці античності. Чим досконаліше володієш мовою, тим виразніше, повніше, яскравіше постаєш перед людьми як особистість;
- 3) ідентифікаційна функція. Мова є засобом спілкування. Але додамо: тільки для тих, хто її знає. Спілкуватися за допомогою якоїсь мови можуть засобом ідентифікації, ототожнення в межах певної спільності;
- 4) гносеологічна функція. Мова є засобом пізнання світу. Людина, на відміну від тварини, користується не тільки індивідуальним досвідом, але й усім тим, що досягли її попередники та сучасники, тобто суспільним досвідом. Їй ніколи не треба починати пізнання світу «з нуля»;
- 5) мислетворча функція полягає в тому, що мова є засобом формування думки: людина мислить у мовних формах. Мислити — означає оперувати мовним матеріалом. Недарма говорять: хто ясно думає, той ясно висловлюється. Сам процес мислення має національну специфіку, яка обумовлена національним характером мови: характерним набором звукосполук, слів, специфічними способами поєднання їх у речення тощо;

- 6) естетична функція. Мова є знаряддям і матеріалом створення культурних цінностей. Вона першоешелон культури (фольклор, художня література, пісня тощо). Це дає підстави стверджувати, що мова — це хребет культури, її храм. Виховання відчуття краси мови — основа всякого естетичного виховання;
- 7) культураносна функція. Мова — носій культури. Культура кожного народу зафіксована в його мові. Пропагуючи свою мову в світі, ми пропагуємо власну культуру, її надбання, збагачуючи світову культуру. Через мову передається й естафета духовних цінностей від покоління до покоління;
- 8) номінативна функція — це функція називання. Мовні одиниці, передусім слова, служать назвами предметів, процесів, якостей, ознак тощо. Усе, пізнане людиною, одержує свою назву й тільки так існує в свідомості. Цей процес називається лінгвізацією, «омовленням» світу.

Номінативними одиницями (словами, словосполученнями, фразеологізмами), як мозаїкою, вкрита вся реальність. Мова є картиною, «зліпком» реального світу.

Народ творить мову, мова творить народ. І кожен, хто усвідомлює себе частиною народу, до якого прошарку він не належав би, повинен відчувати себе водночас відповідальним за долю мови, бути її творцем.

Мова — явище системне, а тому її функції виступають не ізольовано, а виявляються у взаємодії.

1.2. Складові частини загальнонаціональної мови

Українська мова належить до східнослов'янської гілки слов'янської групи індоєвропейської сім'ї мов. Вона веде походження від часів існування Київської Русі, від слов'янських діалектів, які формувалися в той час на усному, розмовному рівні (паралельно з давньоруською літературною мовою). Сучасна

українська літературна вимова сформувалася на основі говірок Середньої Наддніпрянщини, зокрема полтавсько-київського діалекту. Розвиток української мови, особливості її формування були зумовлені історичними подіями, взаємодією з іншими культурами тощо.

Мова всього народу, усіх його верств — освічених, неосвічених, дипломатів і зебраків, жителів сіл і великих міст — становить собою загальнонаціональну, або загальнонародну мову.

Загальнонародна мова — це мова певного етносу (народу), яка охоплює і літературну мову, і позалітературні форми (діалект, жаргон, професіоналізм, просторіччя та ін.).

Літературна мова — це відшліфована мова, яка характеризується поліфункціональністю, унормованістю, стандартністю, розвиненою системою стилів. Українська літературна мова виникла на основі говорів Середньої Наддніпрянщини.

Її ознаки:

- унормованість (норми літературної мови закріплені в «Українському правописі» та різноманітних словниках),
- стандартність (уніфікованість),
- наддіалектність (літературна мова існує понад діалектами),
- поліфункціональність (здатність виконувати численні функції, а саме: когнітивну, комунікативну, емотивну, метамовну та ін.),
- стилістична розгалуженість (обслуговує різні стилі мови),
- загальнообов'язковість,
- наявність усної та писемної форм вираження.

Державна мова — це мова корінного населення, яка закріплена на законодавчому рівні й уживання якої є обов'язковим в органах державного управління, громадських організаціях, на підприємствах, у державних установах, закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики.

Поняття «національна мова» охоплює загальнонародну українську мову: як літературну, так і діалекти, професійні і соціальні жаргони, суто розмовну лексику. Вищою формою національної мови є літературна мова.

Складові частинами національної мови:

- Літературна мова.
- Розмовна мова (сукупність діалектів (говори, говірки), просторіччя, жаргони: соціальні і професійні). Останнім часом у мовознавстві виділяють таке явище, як *суржик* — мішанина елементів різних мов.

РОЗМОВНА МОВА ВКЛЮЧАЄ:

1. **Територіальні діалекти (говори, говірки)** — слова, поширені на певній території (*ходив, руков, кирниця, бурак, кибель — відро, вуйко — дядько*).
2. **Просторіччя** мають знижений (згрубілий, іронічний) колорит, перебувають на межі літ. і неліт. мовлення (*брехня, скиглити, рачкувати та ін.*).
3. **Жаргон** — соціальний діалект; відрізняється від літ. мови специфічною лексикою і вимовою (*замочити* (вбити), *капати* (доносити), *хвіст* (стеження), *знати порожняк* (вести несерйозну розмову)).
4. **Арго** — мова якоїсь вузької соціальної чи професійної групи, не зовсім зрозуміла для сторонніх, бо використовує свої слова (*«лягавий» — поліцейський, «стибрити» — вкрати, «марати» — убивати*).
5. **Сленг** — жаргонні слова або вирази, характерні для людей певних професій або соціальних прошарків (*змитися* (втєкти), *хвіст* (заборгованість)).
6. **Суржик** — суміш українських та російських слів; це одна із форм українського просторіччя, породжена практикою тривалої двомовності (*Не зря мені приснився той сон. Я не вспіваю. Затримали взяточника, бойове діжурство, на мойому участку, проведено досмотр, участковий виявив, незаконне хранение оружия*).

В Україні є три головних наріччя — південно-східне, південно-західне та північне, які відрізняються лексичним складом, фонетичними та морфологічними особливостями. Житель Харківщини, Луганщини, який недостатньо володіє нормами літературної нор-

ми, уживає дієслівні форми 1-ої особи однини теперішнього часу: *ходю, сидю, просю, возю*; пом'якшує [р'] у кінці слова та складу (*базарь, букварь, лікарь*). Мешканці ж південно-західного та північного наріччя в цих випадках уживають форми *ходжу, сиджу, прошу, воджу*, які є нормами в літературній мові, а також *базар, буквар, лікар*. Населення ж південно-західного наріччя оглушує дзвінки приголосні в кінці слова або складу: *дун, каска, сторош, зун*, що є порушенням літературної норми. Різні місцеві особливості накладають на мову людини свій відбиток, і тому майже завжди можна пізнати вихідця з тієї чи іншої території України.

У мові соціальних груп нерідко виникають спеціальні слова й вирази, які є відомі лише членам цих груп. Наприклад, сучасна молодь уживає такі вирази, як *ловити кайф, крутий, круто упакований* (добре одягнений). Це все ознаки молодіжного жаргону. Що ж до арготизмів, то це питання вивчене ще недостатньо в українському мовознавстві. Приклади злодійського арго навів І. Микитенко у повісті «Вуркагани». Один із героїв повісті Матрос висловлюється так: «Я надумав, як заробити грошей на роботу. За два місяці ти матимеш такі *шкари* (штани), *бобочку* (сорочку), *кліфт* (піджак), *кальоса* (черевики) й *чепу* (картуз), що й на Матроса плюнеш»¹.

Розвиток літературної мови безпосередньо зв'язаний з розвитком культури всього народу, особливо його художньої літератури. Літературна мова існує в 2-х формах: усній та писемній. В усному різновиді літературної мови допускається вживання слів розмовного характеру типу: *читалка, шоферувати, вчителювати*. У писемній формі літературної мови цим словам відповідають *читальний зал (зала); працювати шофером, учителем*. Крім лексичних відмінностей, писемний різновид літературної мови характеризується й спеціальними синтаксичними конструкціями, як-то дієприслівникові та дієприкметникові звороти, переважання прямого порядку слів у реченні та іншими ознаками.

¹ Культура української мови : довідник / [Єрмоленко С. Я., Дзюбишина-Мельник Н. Я., Ленець К. В. та ін.] ; за ред. В. М. Русанівського. — К.: Либідь, 1990. — 304 с.

1.3. Мовна норма та її соціальне значення. Види мовних норм

Мовна норма — сукупність загальновизнаних мовних засобів, що закріплюються в процесі комунікації, вважаються правильними та обов'язковими для всіх мовців. Мова як система формується з різних підсистем, зокрема фонетичної, лексико-фразеологічної, морфологічної, синтаксичної, стилістичної. Кожен названий рівень має відповідні норми. Отже, виділяють такі різновиди мовних норм:

- орфоепічні (правильна вимова звуків і звукосполучень);
- акцентуаційні (наголошування);
- морфологічні (вибір морфологічної форми слова та поєднання її з іншими словами);
- синтаксичні (побудова речень і словосполучень);
- лексичні (слововживання);
- стилістичні (вибір мовних засобів за певних умов спілкування);
- орфографічні (правильне написання слів);
- пунктуаційні (уживання розділових знаків у написаному тексті).

У межах норм літературної мови (а літературна мова — це сукупність норм) можуть виділятися:

- хронологічні** норми (у 19 столітті, наприклад, слово *талановитий* вважалось молодіжним жаргонізмом, і представники старшого покоління активно боролися за збереження «літературного і нормативного» *даровитий*, в той час як наведена лексема на сьогодні вже є архаїзмом; у 30 роки ХХ століття нормативним наголошенням слів було: *руйський, переключач, книжковий*; у післявоєнні роки, в гонитві за більшою наближеністю української мови до російської (заради красномовного свідчення, що мови ці не просто споріднені — а близнюки) словники почали подавати як нормативні такі слова, як *конфети, утюг, кофе, сахар*);
- регіональні** — полтавський говір із м'яким [л'], пом'якшений звук [ч'] на Півдні та Сході України;

- в) **стилістичні норми** — наприклад, характерна для художнього стилю пишномовність, образність буде недоречною і навіть шкідливою в офіційно-діловому і науковому стилях, а лаконічність, канцеляризм у розмовному стилі можуть бути сприйняті як засіб іронії. Наприклад: *Доводимо до вашого відома, що борщ на столі а котлети в холодильнику; Змушений порушити питання щодо якісного харчування нашої родини).*

1.4. Культура мови та культура мовлення: спільне та відмінне

Терміни *мова* та *мовлення* близькі за значенням, проте не тотожні. Мова стає засобом спілкування тільки у мовленні — усному чи писемному. Тобто мова живе, функціонує, збагачується тоді, коли нею говорять або пишуть.

Мова	Мовлення
1. Знаряддя спілкування (сотні тисяч слів, різновидів словосполучень і речень).	1. Процес безпосереднього використання мови (як знаряддя) всіма носіями мови.
2. Явище загальне, всенародне.	2. Явище часткове, індивідуальне, реалізується в устах окремої особи.
3. Мова рідко залежить і змінюється від діяльності її носія (крім випадків вольового втручання в її середовище у вигляді накладання певних заборон, творення нових слів письменниками (наприклад, введені у загальний вжиток лексеми <i>мрія</i> (Старицький), <i>чинник</i> (Франко), <i>робот</i> (Карел Чапек) тощо).	3. На мовленні позначаються вік людини, її освіта, професія, середовище, в якому вона живе.
4. Реалізується у суто мовних одиницях (словах, словосполученнях, реченнях)	4. Усна форма реалізується в інтонації, супроводжується жестами і мімікою
	5. Буває усним і писемним, зовнішнім і внутрішнім.

Термін «культура мови» використовують у двох значеннях — як наука і як рівень сформованості літературної мови.

Культура мови — мовознавча наука, яка на основі даних лексики, фонетики, граматики, стилістики формує критерії усвідомленого ставлення до мови й оцінювання мовних одиниць і явищ, виробляє механізми нормування і кодифікації (введення в словники та у мовну практику)¹.

Свідченням рівня сформованості літературної мови є наявність і фіксованість її норм — орфоепічних, орфографічних, лексико-семантичних, граматичних і стилістичних — у канонічних фольклорних і художніх текстах, словниках, довідниках, енциклопедіях.

Об'єктом вивчення культури мови є сама мова, **предметом** — норми літературної мови в їх конкретно-історичному вияві. Культура мови вивчає особливості використання мови і *займається регламентацією мовленнєвої діяльності з нормативних позицій*. Вона утверджує **лексичні** (розрізнення значень і семантичних відтінків слів, закономірності лексичної сполучуваності); **граматичні** (вибір правильного закінчення, синтаксичної форми); **стилістичні** (доцільність використання мовних засобів у конкретному лексичному оточенні, відповідній ситуації спілкування); **орфоепічні** (мова) і **орфографічні** (написання) норми літературної мови, пропагує їх засвоєння та неприйняття спотвореної мови або суржику.

Як окрема галузь лінгвістики, культура мови оформилася у 50-60-ті роки ХХ ст. Вона тісно пов'язана з іншою філологічною дисципліною — стилістикою, спирається на факти лексикології, граматики, історії літературної мови, лексикографії тощо. Використовуючи теоретичні здобутки і конкретні дані цих наук, культура мови виробляє наукові критерії в оцінці мовних явищ та прогнозує можливі зміни норми літературної мови. Зі стилістикою культуру мови пов'язує вивчення мовних засобів з поглядом необхідності чи доцільності їх використання у певних

¹ Семенов О.М. Культура наукової української мови: навч. посіб. / О. М. Семенов. — К. ВЦ «Академія», 2010. — 216 с.

функціональних стилях мови, відбору з-поміж однотипних одиниць. Лексикологія і грамати́ка є основою синхронного вивчення норм літературної мови на всіх мовних рівнях. Історія літературної мови дає змогу розглядати мовні одиниці в діахронному аспекті, простежувати становлення й тенденції розвитку літературних норм. Зв'язок лексикографії і культури мови виявляється у створенні нормативних словників і довідників, які об'єктивно відображають функціонування й неухильний розвиток літературних норм.

Культура мови перебуває у тісному зв'язку з багатьма суміжними дисциплінами: літературознавством (значення мовних засобів у формуванні індивідуального стилю), педагогікою (формування мовної особистості, мовне виховання), риторикою (оволодіння технікою публічного виступу), психологією (психологічні особливості мовця, вплив мови на психіку людини, мовна поведінка), логікою (логічність мовлення), філософією (філософські положення є методологічною основою культури мови), соціологією (соціальні ролі мовців, які визначають комунікативно-діяльнісні потреби особистості), соціолінгвістикою (вплив на мовну поведінку соціальних чинників, класифікація мовних ситуацій), психолінгвістикою (мовна діяльність, тезаурус мовної особистості), естетикою (естетика мови і естетика мовлення) та ін.

Проблемою культури мови та мовлення опікуються такі відомі вчені та поцінувачі рідного слова, як **Євгенія Чак** («Складні випадки вживання слів»), **Світлана Єрмоленко** («Нариси з української словесності: стилістика та культура мови»), **Олександр Пономарів** («Культура слова: мовностилістичні поради»), **Марія Пентиліук** («Культура мови і стилістика»), **Олександра Сербенська** («Культура усного мовлення»), **Надія Сологуб**, **Алла Коваль** («Культура української мови»), **Надія Бабич** («Основи культури мовлення», «Практична стилістика і культура української мови»), а в глибокому минулому **Олекса Синявський** («Норми української літературної мови (1931)»), **Олена Курило**, **Іван Огієнко**, а також **Микола Лукаш**,

Григорій Кочур, Євген Попович — чудові перекладачі, бездоганні знавці української мови, виразники духу й генія цієї мови¹.

Не можна не згадати **Бориса Антоненка-Давидовича** — видатного письменника, надзвичайно чутливого до мови, вразливого на мовні похибки й невтомного у кваліфікованих порадах. Його численні статті на мовні теми свого часу були зібрані в книзі «Як ми говоримо», що витримала кілька видань.

Аналізові літературних норм української мови було присвячено збірник «Культура української мови» (започаткований у 1931 році), з 1967 року видається збірник «Культура слова».

Розвиток культури мови на сучасному етапі позначений впливом антропоцентризму (поглядів на людину як на найвищу цінність), характеризується підвищеною увагою до комунікативного компонента і яскравим виявом культурологічних підходів до матеріалу. Це виявляється в орієнтації культури мови як науки на формування креативної мовної особистості, яка має розвинуте чуття мови, досконало володіє мовним етикетом, знайома із кращими зразками мовної поведінки, відшліфованими в процесі культурного розвитку нації, та спрямована на толерантне мовленнєве спілкування. Отже, на сучасному етапі розвитку культура мови постає як інтегративна наука про ефективність мовленнєвого спілкування, зближуючись з риторикою, комунікативною лінгвістикою та лінгвокультурологією.

Формуванням культури мовлення як вмінням володіти мовою займається наука мовного навчання — *культура мовлення*.

Культура мовлення — *лінгводидактична наука, яка вивчає стан і статус (критерії, типологію) норм сучасної української мови в конкретну епоху та рівень лінгвістичної компетенції сучасних мовців, соціальний та особистісний аспекти їх культуромовної діяльності.*

¹ Клещова О. Є. Культура української мови (за кредитно-модульною системою) : навч. посіб. / О.Є. Клещова, О.М. Кравчук. — Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. — 219 с.

Культура мови не залежить від конкретного звичайного мовця, а **культура мовлення** є свідченням особистісного рівня кожної особистості, того, яку вона створює навколо себе вербальну комунікативну ситуацію, мовну ауру, що формує мовний смак чи несмак.

На формування культури мовлення впливають такі **чинники**:

- система норм літературної мови (мовний компонент культури мовлення). Граматична і стилістична грамотність, повнота розуміння мовної одиниці і володіння законами логіки при створенні і сприйнятті текстів визначають правильність, точність і логічність мовлення в конкретній ситуації або певній сфері спілкування;
- сукупність етичних правил свого народу (етичний компонент культури мовлення). Правильність мовлення передбачає також знання культурної традиції і заборон (табу), розуміння, що таке доречність і чистота мовлення;
- мета й обставини спілкування (комунікативний компонент культури мовлення). Крім володіння мовними нормами і знання культурно-етичних варіантів, на культуру мовлення впливає вміння гнучко поводитися в конкретній ситуації, зокрема висловлюватися доречно, лаконічно, ясно;
- національні уявлення про красу мовлення (естетичний компонент культури мовлення). Краса українського мовлення формується евфонічністю (милосвучністю), словниковим багатством, різноманітністю граматичних конструкцій і стилістичною виразністю;
- мовна освіта і загальна освіченість мовців.

Культура усного чи **писемного мовлення** удосконалюється від орфографічно-пунктуаційної грамотності до стилістичної виразності та комунікативної доцільності, далі до комунікативної оптимальності і, нарешті, до мовної майстерності, яка базується на всіх ознаках попередніх рівнів мови і має свої ознаки — образність і творчість. Мовна майстерність здобувається не лише навчанням, сумлінною працею, а й талантом.

У культурі мови виділяють *кілька рівнів*: граматична правильність, стилістична виразність, комунікативна оптимальність (доцільність), мовна майстерність.

Абсолютно чіткої межі між рівнями немає. *Мовна майстерність* талановитого мовця може виявлятися уже на *рівні граматичної правильності*, тобто на першому етапі оволодіння мовою. Засвоюючи норми, мовець вчиться правильності мовлення, опановує елементи його стилістичної виразності. Рівень правильності мовлення досягається із *засвоєнням основних норм* (орфоепічних, лексичних, граматичних, стилістичних) літературної мови. *Стилістична виразність і комунікативна доцільність* спираються на правильність. Проте без дотримання інших вимог, за якими формуються такі *комунікативні якості мови*, як *точність, логічність, ясність, чистота, виразність, різноманітність, багатство та естетичність виражальних засобів*, правильності мови не досягти.

1.5. Правовий статус української мови в Україні. Концепція державної мовної політики

Основним документом є чинна *Конституція України*, де в статті 10 проголошується: «*Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом*»¹.

Інші нормативні акти, що регулюють мовну політику України:

Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» було ухвалено 28 жовтня 1989 року. Він складається з преамбули та шести розділів.

¹ Офіційне тлумачення частини першої статті 10 див. В Рішенні Конституційного Суду №10-рп/99 від 14.12.99.

Преамбула проголошує, зокрема, що *«Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності»*.

Розділ I «Загальні положення» регламентує завдання законодавства про мови в УРСР, визначає статус української мови як державної; гарантує права інших національних мов; визначає, що мовами міжнаціонального спілкування в УРСР є українська, російська та інші мови; гарантує право громадян користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою; встановлює обов'язок службових осіб володіти українською та російською мовами; визначає основні положення щодо охорони та захисту мов; покладає організацію виконання Закону на Раду Міністрів УРСР, а контроль за його виконанням — на Ради народних депутатів УРСР.

Розділ III «Мова освіти, науки, інформатики і культури» (ст.25-ст.32) визначає використання державної та інших мов у дошкільних закладах, у середній школі, в професійно-технічній, середній спеціальній та вищій освіті, в сфері науки, культури та інформатики.

Найважливішою в розділі є стаття 25, яку було ухвалено в редакції, запропонованій Г. Крючковим: *«Вільний вибір мови навчання дітей є невід'ємним правом громадян Української РСР. Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання та одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ і шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами»*.

Одночасно з Законом було ухвалено *Постанову «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про мови в Українській РСР»*. Проте для окремих положень Закону був встановлений тривалий період набуття чинності: від 3 — 5 років до 10 років (останнє — щодо ст. 25 — ст. 29, які регламентують мову в освітніх закладах). Водночас Раді Міністрів УРСР доручалося розробити «Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській

РСР на період до 2000 року», у якій, зокрема, передбачалося конкретизувати по регіонах терміни впровадження окремих положень Закону.

Окремі положення Закону «Про мови в Українській РСР» було деталізовано (або просто дубльовано) низкою інших законодавчих та підзаконних актів: Закон УРСР «Про освіту», Закон України «Про інформацію», Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні».

Один з найвідоміших документів «романтичної доби» становлення українського законодавства, «Основи законодавства України про культуру», декларує: «Функціонування мови в сфері культури визначається законодавством України про мови. Держава dbae про розвиток україномовних форм культурного життя, гарантує рівні права і можливості використання в сфері культури мов усіх національних меншин, які проживають на території України» (ст. 4).

Однозначніше на користь української мови висловлюється Закон України «Про телебачення і радіомовлення»: «Телерадіоорганізації ведуть мовлення державною мовою. Мовлення на певні регіони може також здійснюватися мовою національних меншин, що компактно проживають на певній території. Мовлення на зарубіжну аудиторію ведеться українською та відповідною іноземною мовою» (ст. 9). Аналогічний запис зроблено і в Законі України «Про рекламу». Нарешті, Закон України «Про видавничу справу».

Таким чином, до законодавчих актів, що визначають статус української мови, належать:

- Конституція України, стаття 10 (ухвалена 28 червня 1996 року);
- Офіційне тлумачення окремих положень статті 10 Конституційним Судом України (14 грудня 1999 року) (стосовно обов'язковості застосування державної мови органами державної влади і місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних закладах України);
- Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки, яку затвердив Кабінет Міністрів України 02 жовтня 2003 року;

- Декларації прав національностей України (1991);
- Закон України «Про національні меншини» (1992),
- Закон України «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» (01 лютого 1995 р. була підписана у Страсбурзі),
- Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (2003);
- Закон України «Про засади державної мовної політики» (набрав чинності 10 серпня 2012 року). Стаття 6 цього Закону має назву «Державна мова». У Законі зазначено: *«Основи державної мовної політики визначаються Конституцією України, а порядок застосування мов в Україні — виключно цим Законом, з норм якого мають виходити інші правові акти, що визначають особливості використання мов у різних сферах суспільного життя»*. Ці особливості полягають у тому, що ширші повноваження надаються регіональним мовам або мовам національних меншин *«у сфері освіти, в засобах масової інформації, у діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, у судочинстві, у економічній і соціальній діяльності, при проведенні культурних заходів та в інших сферах суспільного життя в межах територій, на яких такі мови використовуються, та з урахуванням стану кожної мови; застосування принципу плюрилінгвізму, за якого кожна особа в суспільстві вільно володіє кількома мовами»* тощо.

Ці законодавчі акти є правовою базою для уживання української мови, а також інших мов, якими послуговуються громадяни нашої держави.

Крім того, в Україні чинний Указ Президента України «Про День української писемності та мови» (від 06.11.1997). Він відзначається щорічно 9 листопада вшануванням пам'яті Преподобного Нестора-Літописця.

Блок самоконтролю № 1:

1. Дайте відповіді на запитання:

1. Обслуговуючи потреби суспільства, мова виконує низку функцій, які саме?
2. Охарактеризуйте правовий статус державної мови в Україні.
3. Які конституційні засади функціонування мов в Україні?
4. Що розуміють під «літературною мовою»?
5. З'ясуйте, які ж існують норми сучасної української літературної мови, визначте їх види.
6. Які відомі вчені та поцінувачі рідного слова опікуються проблемою культури мови та мовлення?
7. Які чинники впливають на формування культури мовлення?

2. Тестові завдання:

1. **Якою статтею Конституції України, прийнятою Верховною Радою 28 червня 1996 р., підтверджено державність української мови?**
 - а) 11;
 - б) 10;
 - в) 12;
 - г) 17.
2. **Коли прийнято Закон України «Про засади державної мовної політики»?**
 - а) 1991 р.;
 - б) 1989 р.;
 - в) 2012 р.;
 - г) 2013 р.
3. **До якої мовної сім'ї належить українська мова?**
 - а) індоєвропейська;

- б) тюркська;
 - в) австроазійська;
 - г) монгольська.
- 4. До складу якої мовної групи входить українська мова?**
- а) романська;
 - б) германська;
 - в) слов'янська;
 - г) анатолійська.
- 5. На основі яких говорів виникла українська літературна мова?**
- а) Полісся;
 - б) північного наріччя;
 - в) південно-західного наріччя;
 - г) Середньої Наддніпрянщини.
- 6. Хто започаткував нову українську літературну мову?**
- а) І. Вишенський;
 - б) І. Франко;
 - в) І. Котляревський;
 - г) Т. Шевченко.
- 7. Що називають знаковою системою, за допомогою якої передають інформацію?**
- а) мовлення;
 - б) текст;
 - в) дискурс;
 - г) мову.
- 8. Закріплена традицією і законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у закладах освіти, нау ки, культури, у галузі зв'язку та інформатики –це:**
- а) державна мова;
 - б) офіційна мова;
 - в) літературна мова;
 - г) національна мова.

9. Хто з українських науковців вперше довів, що мова є системою систем?
- а) М. Зубков;
 - б) О. Потебня;
 - в) І. Бодуен де Куртене;
 - г) Н. Баби́ч.
10. До функцій мови НЕ належить
- а) культуриносна;
 - б) волюнтативна;
 - в) морфологічна;
 - г) комунікативна.

3. Творче завдання:

Складіть висловлювання в публіцистичному стилі на тему «Молодь і культура мовлення», розширивши тезу Олеся Гончара: «Усунути деформацію мови, очистити її від спотворень, повернути нашій мові справжню народну красу — це справа честі всіх нас, і старших, і молодших, це природний обов'язок перед незалежною, вільною Україною».

Розділ 2

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ У ФАХОВОМУ МОВЛЕННІ ЮРИСТА

2.1. Ділове мовлення в Україні в його історичному розвитку

З поняттям документа нерозривно пов'язані поняття архіву та бібліотеки. Збереження важливих історичних документів у давнину засвідчене літописами. Місцем збереження державно-правових актів, інших документів були церкви чи монастирі, які водночас слугували архівами та бібліотеками. Найперші бібліотеки в Україні почали з'являтися в XI столітті, зокрема у Києво-Печерському монастирі та у храмі св. Софії. Це були збірки рукописів та рукописних книг, якими мали змогу користуватися духовні та світські особи. Такі збірки мали князі й бояри (Святослав II Ярославич, Володимир Волинський, Микола Святоша Чернігівський), церковні братства (Ставропігійське братство у Львові), вище духовництво (Петро Могила, Лазар Баранович, Тимофій Прокопович, Дмитро Туптало), а також українські старшини (Кирило Розумовський, Григорій Потьомкін, родини Кочубеїв і Милорадовичів).

Від найдавніших часів збереглися лише поодинокі документи, акти приватно-правового або державного значення, переважно в монастирських та приватних архівах. Відсутність власної держави позначилася на долі найдавніших документальних матеріалів.

Вони потрапили до архівосховищ та колекціонерів Москви, Петербурга, Відня, Варшави тощо.

Тільки утворення Української держави в 1917 році поклало початок національному архівництву, коли у складі Головного управління у справі мистецтв і національної культури було утворено Архівно-бібліотечний відділ.

Документи (акти, хроніки, кодекси права, історичні описи тощо) відігравали життєво важливу роль у різні періоди історії України.

Скажімо, для історії княжої України (часи Київської держави X–XIII ст. та Галицько-Волинської держави XIII–XIV ст.) основними джерелами є літописи, що збереглися у вигляді літописних кодексів (Іпатіївський кодекс (1425 р.), Лаврентіївський кодекс (1377 р.)), актів (міжнародні договори, зокрема з Візантією), княжих грамот (грамоти галицько-волинських князів XVI ст.), правових кодексів («Руська правда», церковні устави) тощо.

Для литовсько-польської доби (XIV–XVII ст.) характерні грамоти великих князів литовських і королів польських, акти сеймів, «Литовська метрика», «Коронна метрика», «Судебник» Казимира, Литовський статут, акти трибуналів, актові книги земських, міських судів, акти магдебургій (міські книги), акти й документи церковних інституцій, документи приватні (маєткові та фамільні) тощо. Поважне значення в цей період мають джерела іноземного походження: документи міжнародно-правового характеру, хроніки, літописи московські, польські, турецько-татарські, спогади західноєвропейських мандрівників, листи, щоденники, описи («Щоденник» Е. Лясоти, «Опис України» Г. ле Вассера де Боплана).

Починаючи з часів Хмельниччини, зростає диференціація документальних джерел і збільшується їх загальна кількість. Державним характером гетьманської України визначається українське походження і зміст документів XVII–XVIII ст. Основними джерелами цієї доби є: міжнародні договори (зокрема, гетьманські статті XVII–XVIII ст.), конституції (Бендерська конституція 05.04.1710),

універсали. й листи гетьманів, акти Генеральної військової канцелярії, акти Генерального військового суду, акти Генерального скарбу, акти Генеральної артилерії, акти полкової адміністрації й судочинства, акти сотенних урядів, акти міського самоврядування (магістратів і ратуш), акти й документи церковних та культурно-освітніх інституцій.

Залежність України від московської царської, а згодом російської імперської влади зумовлює появу таких видів історичних джерел, як документи російського уряду, які стосувалися України, документи російських установ, які діяли на території України («Малороссийская коллегия», «Канцелярия министерского правления Малороссийских дел»). Після скасування української автономії у другій половині XVIII ст. з'являються документи російських установ, які керували колись Гетьманщиною (намісництва, генерал-губернаторства тощо). Серед документів слід виділити «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), а також «Полное собрание законов Российской Империи»¹.

Першорядне значення в історії цієї доби має документальний матеріал офіційного походження, проте все більшої ваги набувають приватні документи: матеріали маєткових і фамільних архівів, щоденники, мемуари, листи.

Нову своєрідну групу становлять документи фабрично-заводських архівів України (починаючи з XVII ст.). Тексти літописів цього періоду (Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки), крім суто літописного матеріалу, містять всілякі документи (універсали, листи тощо), хоч деякі з них сфальсифіковані.

Різноманітний матеріал дають чужоземні джерела — московські, польські, турецько-татарські, молдавсько-волоські, угорські, шведські, західноєвропейські документи, щоденники, спогади, листи. Саме цієї доби поряд із рукописними джерелами з'являються друковані, які набувають особливого значення вже в наступний період.

¹ Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. В. Русанівський та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.

У XIX–XX ст. кількість документального матеріалу, рукописного і друкованого, зростає безмірно. Відбувається процес дальшої диференціації та спеціалізації життя; через те документи доводиться класифікувати. Чужоземні матеріали цього періоду втрачають своє значення, проте, як і раніше, велику вагу мають документальні матеріали державних, громадських установ та організацій, приватні архіви.

Можна виділити декілька груп документів цієї доби:

- щоденники, мемуари, листи українських діячів XIX — XX ст. (Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Драгоманова, Володимира Антоновича та інших);
- акти й документи установ Української держави 1917 — 1921 рр.;
- документальні матеріали політичної еміграції;
- документи установ УРСР;
- ділові папери незалежної України (з 24 серпня 1991 року).

Сьогодні особливості різних галузей діяльності суспільства відтворюють специфічні документаційні системи (зовнішньоекономічна, банківська, юридична, дипломатична та ін.).

Найчисленнішою є система управлінських документів, класифікованих за певними ознаками.

2.2. Офіційно-діловий стиль мовлення: основна функція, обставини мовлення, сфера вживання, загальні ознаки, підстилі

Слово «стиль» походить від латинського «stilus», яке має кілька значень — 1) загострена паличка для письма; 2) спосіб висловлення; 3) література, письмо тощо. На сьогодні слово «стиль» є багатозначним, уживається в мовознавстві, літературознавстві, мистецтвознавстві.

Поняття **функціонального стилю** розуміємо як **систему** мовних засобів та сукупність прийомів їх відбору, що зумовлені змістом,

метою та обставинами спілкування¹. Кожний стиль має конкретну сферу поширення і вживання (певне коло мовців), власне функціональне призначення (інформування, повідомлення, переконання, вплив, регулювання відносин), характерну систему мовних засобів (лексичних, граматичних, стилістичних тощо) і жанрове втілення.

Офіційно-діловий стиль — це стиль документів та ділових паперів (укази, закони, ухвали, постанови, рішення, протоколи, заяви, доручення, характеристики). Це стиль, що задовольняє потреби суспільства в документальному оформленні різних актів державного, суспільного, політичного, економічного життя, ділових відносин між державами, організаціями, а також між членами суспільства в офіційній сфері їхнього спілкування.

Основна **функція** офіційно-ділового стилю — настановчо-інформаційна.

Призначення цього стилю полягає в тому, щоб регулювати ділові відносини мовців у державно-правовій і суспільно виробничій сферах, обслуговувати громадські потреби людей у типових ситуаціях.

Ознаки офіційно-ділового стилю:

- об'єктивність змісту (інформація повинна викладатись адекватно, безпристрасно, достовірно, до неї слід додавати суб'єктивні відчуття, особисту думку, оцінку індивіда-мовця);
- повна інформація у стислій формі;
- чіткість, точність формулювань.

2.3. Сучасний етикет ділових паперів

Етикет ділових паперів — зведення норм поведінки, правила чемності. Для більшості людей етикетні норми — це правила, яких дотримуються в усному спілкуванні (форми ввічливості, привітання,

¹ Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. посіб. / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 2003. — 432 с.

вибачення тощо). При складанні документів теж потрібно дотримуватися етикетних норм. Проте вони дещо відмінні від правил чемності усної форми. Особливої ваги етикетні норми набувають при листуванні, коли іде обмін інформацією і відбувається спілкування на письмі.

У діловому листуванні розрізняють листи-запити, листи-відповіді, пропозиції, вимоги, претензійні листи.

Усі види листів оформлюються за єдиними вимогами, але різняться змістом.

При складанні службових листів та інших документів потрібно пам'ятати про такі правила етикету:

1. Чітко дотримуватися вимог оформлення.
2. При звертаннях використовувати супровідні слова: пан, товариш, добродій. шановний. вельмишановний. Потрібно пам'ятати, що при безпосередньому звертанні нормою української мови є кличний відмінок. При відмінюванні іменників I відміни (закінчення — а, — я) закінчення кличного відмінка множини збігаються із закінченням називного відмінка множини — руки, землі, межі, а в однині — руко, земле, мриє, меже.
Іменники II відміни (-о, — е, — я — чол. і сер. роду) у кличному відмінку закінчуються на — у (для твердої групи), — ю (для м'якої групи), — е — для безсуфіксних іменників твердої групи з суфіксом — ець, іменників мішаної групи з основою на ж, ч, ш, дж: батьку, діду, Віталію, лікарю, Богдане, хлопче, стороже. III і IV відміна клична форма має закінчення називного відмінка.
3. Займенники Ви, Вас пишуться з великої літери.
4. Виклад змісту повинен бути обов'язково аргументованим, тому обов'язковими є посилання на інші документи: договори, розрахунки, комерційні акти та ін.).
5. Вимоги й претензії не повинні висловлюватися в категоричній формі, потрібно замінити особові форми дієслів безособовими. Наприклад, замість *Ви не виконали писати Вами не*

виконано. Замість *ми передаємо справу до суду* писати *справу буде передано до суду*. При обговоренні умов бажано не вживати слово *якщо*, у таких випадках категоричність знімається приїменниковими сполученнями *у разі, при недотриманні*.

6. Підписуючи лист, можна використати словосполучення з *повагою*.
7. У відповіді на рекламацію потрібно повідомити про прийняття претензії до розгляду (якщо ухвала з цієї проблеми ще не прийнята); зазначити термін і спосіб задоволення претензії або суму, номер і дату платіжного доручення (якщо претензія задовольняється), зазначити мотиви відмови з відповідними посиланнями на документи, що це обґрунтовують (якщо претензія відхиляється).

2.4. Порухення літературної норми. Критерії встановлення літературної норми

Порухення літературної норми спричиняються:

- 1) впливом діалектного наголошування слів чи діалектної вимови (*хожу, ходю*, замість літературного *ходжу*);
- 2) сплутуванням слів, що мають близьке звучання, але відмінну семантику, тобто слів-паронімів типу *тактовний — тактичний, талан — талант*;
- 3) незнанням законів синтаксичної сполучуваності слів типу *молодший брата* замість нормативних *молодший від (за) брата*.

Мовна норма зазнає змін, тому серед варіантних норм розрізняють *застарілі норми* або такі *варіанти, що відбивають тенденцію до виникнення нових форм*. До застарілих належить, зокрема, наголошування *російський* замість сучасного *російський*, вимова *лектор* замість *лектор*.

Існують критерії встановлення літературної норми:

- територіальний, або культурно-історичний — тобто основа, на якій формується літературна мова;
- загально визнані зразки і мовна традиція;

- відповідність системі мови;
- поширеність відповідного мовного явища тощо.

Отже, **мовна норма** — це мовні варіанти, закріплені в певний період практикою вживання, які видаються зразковими, такими, що найкраще виконують свою роль у мові як засобі спілкування¹. З наукового погляду мовні норми обґрунтовуються мовознавцями, норми правопису узаконюються певними урядовими постановами, а велику роль у становленні мовних норм відіграють письменники, майстри слова, які наділені даром мовної інтуїції у виборі кращих варіантів, відчуттям естетики слова.

Таким чином, **нормативним є мовлення**:

- 1) що відповідає системі мови, не суперечить її законам;
- 2) у якому варіант норми має нові семантико-стилістичні можливості, увиразнює, уточнює контекст, дає додаткову інформацію;
- 3) у якому не допущено стилістичного (і стильового) дисонансу (невідповідності, суперечності);
- 4) у якому доречно обґрунтовано форми з іншого стилю;
- 5) у якому не допущено змішування норм різних мов під впливом білінгвальної (двомовної) мовленнєвої практики (наприклад: *приймати участь* — треба **брати участь**; *семидесяти* — треба **сімдесяти** (або **сімдесятьох**); *стукати по партам* — треба... **по партих** і т. д.).

Орфографічні норми

Орфографічні норми — це сукупність правил, які впорядковують мовні засоби, забезпечуючи єдність передання усного мовлення в писемній формі. Українська орфографія ґрунтується на трьох принципах: фонетичному (слова пишуться так, як вимовляються за нормами орфоєпії), морфологічному (однакове передання

¹ Гриценко Т. Б. Українська мова та культура мовлення : навч. посіб. / Т. Б. Гриценко. — К. : Центр навчальної літератури, 2003. — 536 с.

морфем (префіксів, коренів, суфіксів, закінчень) у споріднених словах), історичному (написання слова пов'язане з усталеною традицією і не залежить ані від вимови, ані від морфологічної будови).

Правопис власних назв

Загальне правило для написання прізвищ — вони пишуться з великої літери. Подвійні прізвища пишуться через дефіс і кожне слово починається з великої літери: *Антоненко — Давидович, Кос-Анатольський, Ортега-і-Гассет*.

Існують такі загальні правила для відтворення слов'янських та неслов'янських прізвищ:

- Прізвища не перекладаються: *Алексєєв, Філіптов, Лесков, Толстой*.
- Закінчення *-ой* у російських прізвищах зберігається: *Толстой, Горовой, Донской*.
- Частки, артиклі, інші службові слова (*ван, де, фон, ді, ель...*) пишуться з малої літери окремо від власної назви: *Леонардо да Вінчі, Лопе де Вега, Нуред Дін* (але: *Ларошфуко, Декарт, Фонвізін*).
- Разом із власною назвою пишеться *бей, заде, меліс, огли* (*Ізмаїлбей, Турсунзаде, Керогли*), *Ібн* — окремо (*Ібн Сіна*), — *паша* — через дефіс (*Осман-паша*).
- Частини прізвищ *Мак-, Ван-, Сен-, Сан-* пишуться через дефіс із великої букви: *Мак-Доуелл, Ван-Гог, Сен-Санс, Сан-Мартіні*.
- Китайські, корейські, в'єтнамські прізвища пишуться окремо: *Хо Ши Мін, Кім Ір Сен, Ден Сяопін*.
- Російський та польський звук *е* відтворюється в українському правописові залежно від позиції в слові:
- Літерою *е* передається: 1) після приголосних: *Кузнецов, Міцкевич*; 2) у суфіксах після *р, ц* та шиплячих: *Лазарев, Тютчев*;

- Буквою *є* відтворюється: на початку слова: *Євдокимов, Єсенін*; після голосних: *Достоевський, Бердяєв*; після *ь* та апострофа: *Васильєв, Прокоф'єв, Барб'є*; у суфіксах *-єв, -єєв*: *Ломтев, Сергєєв* (але в болгарських *Ботєв, Друмєв*); якщо російське кореневе *є* відповідає українському у споріднених словах: *Серєв, Рєпін, Лєсков, Сєседєв* (але *Хмєльєв, Камєнєв*).
- Російське *ё* має таку особливість відтворення в українському правописі: відповідає українському *йо* на початку слова, після голосних, губних, після *ч* при роздільній вимові: *Йолкін, Бугайєв, Соловійєв, Ручійєв*; *ьо* після м'яких приголосних під наголосом: *Корольєв, Алфьєров*; *є* в утвореннях від спільних для обох мов імен: *Семенов, Федоров*; *о* під наголосом після *ч, ш*: *Хрущєв, Лихачєв*.
- Звук *и* передається кількома способами: літерою *і* на початку слова та після приголосних, крім шиплячих та *ц*: *Ільїчєв, Гагарін, Пушкін, Сєлігєр*; буквою *й*, що відповідає буквесполученню *ие*: *Єрусалимєв, Єрихонський*; *и* після шиплячих та *ц* (*Чичиков, Щиглов, Тажибаєв*); у суфіксах *-ик-, -ич-, -иц-, -ищ-* (*Голиков, Івич, Рабинович, Голіцин, Радищєв*); у прізвищах, що закінчуються на *-их* (*Крепких, Легких*); у префіксі *При-* (*Придворєв*); у спільних для української та інших слов'янських мов слів (*Виноградєв, Пивоварєв, Писарєв*); літерою *ї* після голосних, м'якого знака та апострофа: *Воїнєв, Ізмаїлєв, Ільїн, Гур'їн*.

Правопис географічних назв і прикметникових утворень від них

У географічних власних назвах з великої літери пишеться кожне слово, крім службових слів та загальних родових назв, які вживаються в прямому значенні на зразок *гора, мис, озеро*: *гора Говерла, Сполучені Штати Америки, Об'єднане Королівство Великобританії і Північної Ірландії, заповідник Біловезька Пуща, Ріо-де-Жанейро, Ростов-на-Дону, Кривий Ріг, вулиця Княжий Затон*.

У прикметникових утвореннях від географічних назв на межі кореня й суфікса можливі чергування у групах приголосних за такими правилами:

- *г — ж — з*: *Париж — паризький, Гаага — гаазький*;
- *к — ч — ц*: *Кагарлик — кагарлицький, Бучач — бучацький*;
- *х — ш — с*: *Балхаш — балхаський, але: Казахстан — казахський*
- *цьк — чч*: *Німеччина — німецький*;
- *ськ, ск — шч (щ)*: *Черкаси — Черкащина*

Зі складених географічних назв утворюються складні прикметники: *Кривий Ріг — криворізький, Великий Луг — великолузький, Великі Хутори — великохуторянський*.

Особливості написання складних слів

Складні слова творяться складанням двох або кількох основ або шляхом словоскладання зі сполучними голосними (*життєздатний, рукопис, синьо-жовтий*) та без них (*райрада, триярусний, семирічний*).

Складні слова пишуться **разом**, якщо вони:

1. Утворені від підрядних словосполучень: *азотодобувний, південноукраїнський, вагоноремонтний*.
2. Утворені злиттям словосполучення в одне слово: *вищезгаданий, легкопоранений, легкозрозумілий*.
3. Якщо першою частиною слова є кількісний числівник, записаний літерами: *сторіччя, двадцятип'ятирічний, сімсотп'ятдесятиріччя*, але: *125-річчя, 800-річчя*.
4. Складноскорочені слова та похідні від них: *виконком, ощадкаса, соцстрахівський*.
5. Слова з першою частиною *напів-, пів-, полу-, авіа-, агро-, архі-, ізо-, мікро-, нео-, соціо-, супер-* та ін.

Через дефіс пишуться слова:

1. Утворені від сурядних сполучень слів: *історико-культурний, соціально-економічний, суспільно-політичний*, але: *жовтогарячий, сліпоглухонімиий, хитромудрий, зловорожий*;

2. Поєднання синонімічних або антонімічних слів: *купівля-продаж, вантажно-розвантажувальний*;
3. Літерні абрєвіатури з належними до них цифрами: *ТУ-134, ТВ-5*;
4. Терміни, до складу яких входить літера алфавіту: *Т-подібний, альфа-розпад, ікс-проміння*;
5. Запозичення з такими першими частинами: *віце-, екс-, прес-, максі-, поп-, обер-* та ін.

Специфіка написання абрєвіатур у діловій мові

Абрєвіація — спосіб творення слів від усічених основ, який використовується для творення іменників, рідше — прикметників (*санепідеміологічний, правознавчий*).

Розрізняються кілька типів абрєвіатур, залежно від того, як утворюються ці складноскорочені слова: а) складовий тип — нові слова утворюються з усічених основ кількох слів: *універмаг, військкомат*; б) ініціальний тип утворюється з початкових букв або звуків і записується переважно великими буквами все слово: *рацс і РАЦС, УТН, УНР, НАТО*; в) мішаний — поєднання усіченої основи одного слова з окремими словами: *держадміністрація, міськрада*.

Складноскорочені слова читаються неоднаково:

- літерна вимова: НТР, ПТУ;
- звукова вимова: УПА, ЖЕК, НАН;

У розмовному стилі від абрєвіатур можуть утворюватися нові слова: *ентеєрівський, еменесівець, петеушник, жеківець*.

Прийняте відмінювання складноскорочених слів в неофіційному мовленні для документів є неприйнятним: *ВАКом, на БАМі, ТЮГом, у ЖЕКу*.

2.5. Специфіка лексичного складу ділової мови

Українська мова дуже багата на синоніми, тобто на слова близькі або тотожні за значенням. Наприклад, для називання поняття

«лінія зіткнення неба з землею» маємо такі слова: *горизонт, обрій, небозвід, небокрай, крайнебо, небосхил, круговид, виднокруг, овид, кругогляд*. Зрозуміло, що в мові юриста з-поміж наведених буде використовувати тільки одне — емоційно-нейтральне *горизонт*. Для того, щоб обрати з цілого синонімічного ряду те, що відповідатиме не тільки змістові повідомлення, а й ситуації мовлення, сфері використання, необхідні мовне чуття та високий рівень культури мовлення.

Мова збагачує свій лексичний склад не тільки з власних ресурсів, а й шляхом запозичення з інших мов. Буває, що іншомовне слово є єдиною назвою певного поняття: *патент, паспорт, президент, дисертація, академік, зодіак, презумпція*.

Нерідко запозичення з якоїсь мови стає синонімом до власне українського слова: *бібліотека — книгозбірня, фон — тло, масштаб — вимір*.

Іноді синонімами стають запозичення з різних мов: *краватка* (фр.) — *галстук* (нім), *кофе* (через рос. з гол.) — *кава* (через тур. з араб.).

Мова юридичного фаху дуже багата на антонімічні поняття. Це її зближує, наприклад, із медичною лексикою. Як ви думаєте, чому? Антонімами є слова, що не просто різні за значенням — вони називають протилежні реалії, явища, між якими є поняттєві зв'язки.

Поняття, як правило, викликає в мовця асоціацію з логічним антонімом (парним словом). Це природна особливість людського розуму, важливий наявний у нашому розпорядженні спосіб закріплення аналізу відчуттів. У людській свідомості абстрактні поняття закладені парами, кожне зі слів пари так чи інакше викликає уявлення про друге: *закон — беззаконня, порядок — безмір, демократія — деспотизм, керівник — підлеглий*.

Усі значення наведених антонімічних пар звуться протилежними тому, що вони взаємно виключають одне одного. Будь-яка річ, наприклад, не може бути одночасно важкою і легкою, білою і чорною, далекою і близькою. Тобто слова, що мають протилежні значення, перебувають на крайніх точках ряду. Іноді між антонімами

стоїть середне, проміжне поняття — **мезонім**: *початок — середина — кінець, минуле — сучасне — майбутнє*.

За своєю структурою антоніми не однорідні. Вони бувають різнокореневі і однокореневі, причому різнокореневих набагато більше: *раціональний — ірраціональний, герой — антигерой, еміграція — імміграція, інфляція — дефляція; адвокат — прокурор, злочин — кара, поразка — перемога, ув'язнення — звільнення*.

Пароніми — слова близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням, хоча нерідко стосуються одного кола понять: *компанія — кампанія; афект — ефект; дебатовати — дебютувати; мимохіть — мимохідь; віра — вірність; ціна — цінність; еволюція — революція; експорт — імпорт; дефектний — дефективний; керівний — керований*.

Блок самоконтролю № 2:

1. Дайте відповіді на запитання:

1. Чи тотожні поняття «норма» і «правило»?
2. Назвіть головні ознаки літературної норми.
3. Основні тенденції змін норми (за визначенням М. Пилинського).
4. Назвіть головну категорію культури мови.
5. Як ви розумієте вислів «соціальний престиж мови»?
6. Чим спричинене порушення літературної норми?
7. Назвіть критерії встановлення літературної норми.
8. Яке мовлення можна вважати нормативним?

2. Тестові завдання:

1. З якою функцією мови якнайтісніше пов'язана культуруносна?
 - а) акумулятивна;
 - б) ідентифікаційна;

- в) волюнтативна;
 - г) пізнавальна.
2. **З якою функцією мови якнайтісніше пов'язана мислетворча?**
- а) акумулятивна;
 - б) пізнавальна;
 - в) естетична;
 - г) гносеологічна.
3. **За допомогою якої функції мова об'єднує людей, створює в них відчуття групової єдності?**
- а) регулюючої;
 - б) організуючої;
 - в) інтегруючої;
 - г) фактична.
4. **Культура мовлення — це:**
- а) знакова система, за допомогою якої люди передають інформацію;
 - б) реалізація мовних якостей, рис і можливостей в умовах повсякденного й масового спілкування;
 - в) вміння правильно говорити і писати;
 - г) дотримання норм сучасної української літературної мови.
5. **Основними аспектами, в яких виявляється культура мовлення є:**
- а) нормативність, естетичність, адекватність, поліфункційність;
 - б) змістовність, нормативність, яскравість;
 - в) поліфункційність, адекватність;
 - г) логічність, аргументованість, змістовність.
6. **Мовна норма — це:**
- а) історично сформований, вироблений літературною традицією і суспільно усвідомлений стандарт, який регулює мовленнєву діяльність в її типових функціонально-комунікативних різновидах;
 - б) загальноприйняті правила вживання мовних засобів у певних типах мовлення;

- в) правильна вимова й написання слів, словосполучень, речень;
 - г) правила вимови й правопису.
7. **Яка мовна норма передбачає дотримання правил написання слів?**
- а) лексична;
 - б) акцентуаційна;
 - в) граматична;
 - г) орфографічна.
8. **Яка мовна норма передбачає дотримання правил відповідного змістового вживання слів?**
- а) орфоепічна;
 - б) лексична;
 - в) стилістична;
 - г) синтаксична.
9. **Яка мовна норма передбачає дотримання правил наголошення слів?**
- а) акцентуаційна;
 - б) граматична;
 - в) пунктуаційна;
 - г) орфоепічна.
10. **Де фіксуються лексичні норми?**
- а) в підручниках;
 - б) текстах документів;
 - в) тлумачних словниках, енциклопедіях;
 - г) науково-популярній літературі.

3. Творче завдання:

Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть їх значення. Які вимоги щодо культури мовлення закладені у цих прислів'ях і приказках? За допомогою яких засобів у них досягається емоційна виразність?

1. Рідна мова — не полова: її за вітром не розвієш.
2. Рана від меча загоїться, а від лихого слова — ніколи.
3. Впік мене тим словом, не треба й вогню.
4. Гостре словечко коле сердечко.
5. На ласкаве слово не кидайся, а за грубе не гнівайся.
6. Та у нього на осиці кислиці, а на вербі груші ростуть.
7. Чоловік має два вуха, щоб багато слухав, і один язик, щоб менше говорив.
8. Язык до Києва доведе, а в Києві заблудить.
9. Дурний язик попереду розуму біжить.
10. Дурний язик голові не приятель.

Розділ 3

КУЛЬТУРА ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ НА ЛЕКСИЧНОМУ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ РІВНЯХ

3.1. Точність висловлювання як результат уживання слова у відповідності з його мовним значенням

Точність мовлення — одна з найважливіших властивостей висловлення, яка характеризує, насамперед, його зміст. Залежить точність від умінь мовця дібрати такі слова, які повністю співвідносяться з предметами, явищами, діями, котрі їх називають.

Точність мовлення передбачає, з одного боку, знання і вживання точних значень слів, словосполучень, речень, що відповідають нормам літературної мови, а з другого — уміння виражати свої думки так, щоб вони однозначно були сприйняті адресатом мовлення. Вимога точності впливає на добір мовних засобів для побудови усного чи писемного висловлення.

Точність мовлення створюється за таких умов: 1) знання предмета мовлення; 2) знання мови; 3) володіння мовленнєвими навичками говорити про щось, використовуючи багатство мови.

Творячи мовлення, ми вільно вибираємо слова з тим чи іншим значенням. Але при цьому враховуємо, чи зрозуміє нас співрозмовник. Отже, точність мовлення залежить не від кількості використаних слів, а від їх доступності, недвозначності. Точність мовлення — це ввічливість, чемність, мовна етика в усіх сферах спілкування.

Найголовнішими засобами точності нашого мовлення є лексичне багатство української мови, бо воно містить великі можливості

для вибору. Наприклад, щоб утворити словосполучення з прикметниками *громадський, громадянський*, ми повинні точно визначити їх смисл: *громадський* — належний громаді, зв'язаний з громадою (*громадські інтереси, громадські збори, громадське доручення*); *громадянський* — властивий свідомому громадянинуві, цивільний, державний (*громадянська гідність, громадянський обов'язок, громадянський шлюб*).

Найбільше можливостей для вираження точності мовлення мають багатозначні слова, терміни, синоніми, омоніми, пароніми. Досить важко будувати висловлення, використовуючи іншомовні, застарілі, професійні слова, фразеологізми.

Відомо, що у мові більше багатозначних слів, ніж однозначних. Тому основним способом точної передачі значення слова є **контекст** (словосполучення, речення, текст)¹. Наприклад: *полк б'ється — серце б'ється; червоне золото — біле золото* (бавовна); *середня школа — школа життя*.

Точність наукового мовлення тісно пов'язана з точністю вживання термінів. Термін — слово або словосполучення, що називає явища, предмети спеціальних галузей людських знань. Використання термінів вимагає особливої точності й однозначності. Значення термінів розкривається в тексті, в їх тлумаченні. Наприклад: *Лексикологія — наука, що вивчає словниковий склад. Закінчення — це змінна значуща частина слова, яка виражає його граматичне значення і служить для зв'язку слів у словосполученні і реченні*.

Художня точність зумовлена специфікою художнього мовлення. Точне слово в художньому творі малює образну, емоційно-експресивну картину, переживання автора. Художня точність виражається художніми засобами — епітетами, метафорами, порівняннями тощо. Точність у художньому мовленні — це точність у змалюванні художніх образів. Точність мовлення таким чином вимагає повної співвідносності слів з реальною дійсністю. Отже,

¹ Грищенко Т. Б. Українська мова та культура мовлення : навч. посіб. / Т. Б. Грищенко. — К. : Центр навчальної літератури, 2003. — 536 с.

правильність і точність мовлення доповнюються ще однією якістю — логічністю.

Причиною багатьох лексичних та граматичних помилок у мові засобів інформації є тяжіння над авторами слів та морфолого-синтаксичних конструкцій російської мови, прагнення скалькувати ці конструкції замість того, щоб знайти щось своє. Російській антонімічній парі *многочисленный* — *малочисленный* в українській мові відповідають пароніми *численний* і *нечисленний*. Хоча у засобах масової інформації часто читаємо або чуємо *Малочисленні* (замість *нечисленні*) *відвідувачі музею; люди, виховані на багато численний* (замість *численних*) *театральних постановках*.

Безпечний чи безтурботний, недбалий

Раз по раз можна прочитати і почути вислови на взірць: *Причиною аварії стала безпечність водія; Діти безпечно гралися на проїжджій частині вулиці. Безпечний* означає «такий, що не таїть у собі небезпеки; гарантований від небезпеки». Напр.: «Перемога, товариші!.. Яким *безпечним*, надійним, просторим зробився одразу світ» (О. Гончар). *Безпечність* — це відсутність небезпеки. Російські відповідники цього українського слова *безопасно, безопасный*. А в наведених уривках газетних текстів маємо справу з невмотивованим використанням російських слів *безпечный, беспечность*, які українською мовою перекладаються *безтурботний, безтурботність, безжурний, безжурність, недбалий, недбалість*. Тож правильно було б написати: *Причиною аварії стала недбалість водія; Діти безжурно (безтурботно) гралися на проїжджій частині вулиці*.

Бігун — спортсмен, який володіє технікою бігу; полюс; *біжець* = *утікач*.

Невдалий вибір у цих відповідників спричинює лексичні помилки на зразок «Чому біжать солдати?». У газетному повідомленні з таким заголовком ідеться не про змагання з бігу, а про втечу солдатів із будівельних батальйонів війська.

Отже, правильний варіант — «Чому тікають солдати?».

Крупний і великий

Штучним наближенням до російської мови є розширення семантики слова *крупний*. В українській мові вона має лише одне значення: такий, що складається з окремих великих частинок — крупне зерно, крупний пісок. Поширеними є такі помилкові словосполучення: *крупний талант, крупним планом*. Іноді читаємо: *Заняття в школі бізнесу ведуть представники крупних американських підприємств*. У цьому контексті варто вживати *великі підприємства*, так само, як *великий талант, показувати великим (широким планом), велика буржуазія, велика рогата худоба, велика промисловість, великогабаритний, великопанельний* та ін.

У практиці усного і писемного мовлення нерідко плутають слова *виняток та виключення*, а також похідні від них *винятковий та виключний*. В одному зі спортивних звітів, наприклад, читаємо: «Про те, що ця гра не складатиме *виключення*, можна було здогадатися». Слово *виключення* тут недоречне, бо воно означає «усування, унеможливлення, припинення дії». Від нього походить *виключний* (такий, що поширюється тільки на один об'єкт — *виключна власність, місце, право, становище*). Правильними словосполученнями слід вважати такі: *виключення зі списку, виключення з інституту*. Треба писати й говорити *винятковий випадок, виняткова мужність, виняткові умови* (у всіх словосполученнях слово *винятковий* можна замінити на *надзвичайний, особливий*).

Вищестоящий — вищий, нижчестоящий — нижчий

Нерідко в офіційно-діловому мовленні, зокрема в мовленні правників, вживаються слова *вищестоящий, нижчестоящий*, які не відповідають ні фонетичним, ні морфологічним нормам української літературної мови. Ці слова нав'язані нашій мові в часи, коли треба було максимально наближати її до російської. Деякі юристи посилаються на те, що ці слова уже встигли стати термінами, тому й змінювати їх ніяк не можна. Такі юристи «протягли» в терміни слова «пошліна» (замість українських *мито, збір*), відтіснили на задній план правничий термін *оборонець*, замінивши його словом

захисник, бо це ближче до російського *защитник* та под. Тому замість незграбних росіянізмів *высшестоящий*, *нижчестоящий* варто вживати форми вищого ступеня порівняння прикметників *вищий*, *нижчий*, наприклад: *Нижчі адміністративні органи, як відомо, підзвітні вищим органам у системі управління.*

Відміняти (відмінювати), скасовувати

Під впливом російського *отемнять* недоречно вживають в українській мові слово *відміняти (відмінювати)*, яке означає «робити щось або когось іншим, змінювати». На позначення поняття «визнавати, оголошувати щось недійсним, незаконним, припиняти дію чогось» використовує слово *скасовувати (закон, указ, вирок, заняття).*

Дякуючи і завдяки

В усному та письмовому мовленні не завжди розрізняються ці два слова. Багато хто каже й пише: *дякуючи підтримці, допомозі, кліматичним умовам* тощо. У всіх цих випадках потрібно вживати прийменник *завдяки*. Слово *дякуючи*, тобто *висловлюючи подяку*, є не прийменником, а дієприслівником і доречно в такому контексті: *Дякуючи спонсорам за допомогу, директор дитячого будинку, подарувала їм рушник, вишитий вихованцями закладу (пор. *Завдяки спонсорам у дитячому будинку з'явилися комп'ютери*).*

Заставляти, змушувати, примушувати, силувати

«Уряд хоче законним шляхом *заставити* федеральні війська повернутися зі Словенії та Хорватії», — читаємо в одній з газет. Нейтральними значеннями слова *заставити* в українській мові є такі: «заповнювати, займати простір, загороджувати», наприклад, меблями кімнату, греблею воду. Омонімічна лексема *заставляти* означає «віддавати щось кредиторіві для одержання позички» (рос. *заложить*). А для «спонукати щось робити» українська мова має слова *змушувати, примушувати, силувати.*

Збігатися, а не співпадати. Зіставляти, а не співпадати

Уже багато років в українській мові побутують мовні покручі *співпадати* та *співставляти*, хоча існують літературні слова *збігатися, зіставляти.*

Звертатися і поводитися

«Ув'язнені скаржаться, що годуються їх погано, наглядачі *звертаються* до них грубо», — читаємо в газеті. Слово *звертаються* використане тут недоречно, воно є невдалим перекладом рос. *обращаться*. У деяких випадках *обращаться* дійсно слід перекладати як звертатися, тобто спрямовувати свої слова або діяльність на когось чи на щось: *обращаться с речью* (за допомогою, в суд, к закону) — *звертатися з промовою* (по допомозу, до суду, до закону). А коли російське *обращаться* має значення «ставитися до когось, тримати себе певним чином щодо якогось об'єкта», то як український відповідник використовується *поводитися*.

Навчальний, а не учбовий, виш, а не вуз

Наказувати — віддавати розпорядження, вимагати; *карати*.

Накалятися — розпалюватися

Кореспондент українського радіо, розповідаючи про ситуацію перед черговими виборами підкреслює, що «пристрасті *накаляються* навколо кандидатури на поста мера Полтави». В українській мові слова *закалятися*, *накаляти* означають *забруднитися*. Відповідник російському *накаляться* — *розпалюватися*, *розгорятися*. Від цього слова в російській мові утворено низку похідних, які в нашій мові перекладаються іншими відповідниками: *закаляться* — *гартуватися*, *закалка* — *гарт*, *гартування*; *закаленный* — *загартований*, *гартований*; *калить* — *розжарювати*; *накаливание* — *розжарювання*; *накал* — *жар* тощо.

Як елемент мовної системи слово пов'язане з іншими словами на рівні лексики, граматики, стилістики. Важливою лексичною характеристикою в цьому плані є сполучуваність слів, тобто здатність їх поєднуватися з іншими словами в процесі висловлення думки.

Сполучуваність слів залежить від особливостей позначуваних ними понять. Для майбутнього правознавця, як ви зрозуміли, досить важливим є вміння правильно сполучати слова, точно і зрозуміло висловлювати свої думки.

3.2. Лексичні норми української літературної мови

Лексичні норми це норми, які охоплюють точність, чистоту мовлення, правильність слововживання; тобто, це норми слововживання, прийняті в сучасній українській літературній мові. Вони регулюють вибір слова відповідно до змісту і мети висловлення. Наприклад, можна говорити *рятувальник* і не можна — *рятівник*, якщо мовиться про посаду; правильно говорити *україніка*, а не *україністика*, якщо йдеться про зібрання творів про Україну. Україністика ж це українське мовознавство й літературознавство.

Лексичні норми швидше за інші архаїзуються, змінюються з часом, відбивають вплив живого говіркового мовлення. Так, останнім часом поширилося слово *лідер* у нашому «внутрішньому вжитку» щодо явищ життя суспільства: *лідер молоді*, *лідер демократів*, *лідер опозиції* *лідер змагань* та ін. У 20-30-х роках і до 70-х років перевагу віддавали лексемі *ватажок* (ватажок комсомольців), що означала авангард, провідна сила молоді. Знали також у 30-60-х роках *вожатих*, що очолювали піонерські загони, вели виховну роботу зі школярами. Неабияку роль в активізації вживання іменника *лідер* відіграла висока частотність його у спортивному мовленні. Сьогодні слово *лідер* означає не просто керівника, а вищого на голову від інших здібного організатора і вмілого працівника, майстра своєї справи: «Лідер має не закликати, а чинити так, щоб його реальні дії ставали заклик до поступу» (Б. Олійник)¹.

Для **ділового мовлення багатозначність** явище небажане, оскільки провокує неточність, двозначність трактувань. В **офіційно-діловому** та **науковому стилях** мови слова використовують, як правило, в одному термінологічному значенні, яке не обов'язково є первинним. Наприклад, слово **каса** має п'ять значень, серед яких значення «назва кредитної установи, організації», з яким воно функціонує у

¹ Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. — Дрогобич : Відродження, 1994. — 218 с.

банківській справі (*ощадна каса, депозитна каса, прибуткова каса*), словник української мови подає третім.

Точно визначити кількість слів, які сьогодні вживають в українській мові, практично неможливо. Відомо, що найповніше засвідчує словникове багатство Великий тлумачний словник сучасної української мови», який містить близько 170 тис. слів і словосполучень. Одинадцятитомний «Словник української мови» подає тлумачення більше ніж 135 тис. слів. Щодо термінологічних словників, то вони об'єднують 3—5 тис. слів, енциклопедичні (загальні чи спеціальні, галузеві) містять 2-3 тис. словникових статей.

Словниковий склад сучасної української літературної мови формувався протягом тривалого історичного часу. Лексика сучасної української літературної мови не однорідна за походженням. Виділяють корінну і запозичену лексику.

Корінна лексика це слова, які успадкувала українська мова з індоєвропейської мовної єдності, праслов'янської мови, а також створені на власному мовному ґрунті. Вона складає приблизно 90 % від загальної кількості слів.

Розрізняють кілька пластів корінної лексики. Ядро її становлять слова, успадковані від індоєвропейського лексичного фонду (індоєвропейеїзми). Це слова, які й сьогодні вживають в усіх мовах або в більшості мов, що належать до індоєвропейської сім'ї, і дійшли до нашого часу найчастіше у вигляді коренів, напр.: мати, брат, сестра, око, дім.

Спільнослов'янська лексика це слова, які виникли в період спільнослов'янської мовної єдності й іншим групам індоєвропейських мов невідомі. Слів, які успадкувала українська мова від праслов'янської і які вживають тепер, приблизно 2 тисячі, напр.: *чоловік, свідок; губа, палець, серце; пшениця, ожина, пиво; душа, пам'ять, відвага, правда, кривда; вікно, борона; боліти, читати, молотити, киснути; розумний, короткий, кислий, жовтий*. Вони належать до **активного складу сучасної української мови**, становлять найважливішу і найдавнішу частину лексики.

Спільносхіднослов'янська лексика це слова, які виникли в період виділення східнослов'янських діалектів зі спільнослов'янської

мовної єдності. Крім східнослов'янських, іншим слов'янським мовам не відомі, напр.: *батько, дядько, племінник; тулуб, щока; собака, кішка, жайворонок, снігур; гречка, смородина, молочай, хвоц, клюква; мельник, пивовар; зовсім, тепер, спасибі*. Варто зауважити, що спільнослов'янські слова не однаково збереглися у східнослов'янських мовах. Наприклад, слово **митник** відоме сьогодні лише в українській та білоруській мовах, але не вживається в російській.

Власне українська лексика — це слова, які виникли на українському мовному ґрунті в період формування і розвитку української мови і виражають її специфіку¹. Це кількісно найбагатший та найбільш різноманітний пласт корінної лексики, який утворюють загальноживані слова різних тематичних груп, назви страв і напоїв, одягу та взуття, рослин, явищ природи, абстрактна лексика, напр.: *вареник, галушка, борщ, горілка, паляниця, млинець, юшка, узвар; штани, спідниця, черевик, чобіт, кожух, сорочка, хустка, стрічка; соняшник, суниця, шовковиця; гай, хурделиця; мрія, надія, поступ*, а також назви із суспільно-політичної, адміністративної, технічної, наукової, педагогічної сфер, напр.: *власність, громада, громадянин, галузь, держава, працівник, урядовець, підприємство, промисловість, кисень, питома вага, підручник, іспит, освіта*.

Крім корінних слів, у лексичному складі української мови певне місце займають **запозичення** з інших мов (близько 10 % усього її словникового складу). Цікавим є процес засвоєння слів з інших мов. Відбувається він, як правило, внаслідок культурних, економічних, політичних контактів з іншими народами. Безперечно, запозичені з інших мов слова відповідним чином пристосовуються до фонетичних, граматичних законів української мови, тобто відбувається їх фонетичне, лексичне, граматичне освоєння (адаптація). Тому не завжди легко встановити різницю між корінним та запозиченим словом, особливо давніми запозиченнями чи запозиченнями з інших слов'янських мов, напр.: *влада, власний, ганьба, гасло, праця, чекати* (з чеської), *місто, хвороба, кишеня*

¹ Мацько Л. І. Культура української фахової мови : навч. посіб. / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. — К. : ВЦ «Академія», 2007. — 360 с.

(з польської), *посланник*, *чиновник* (з російської), *бадьорий*, *дьоготь* (з білоруської), *левада*, *огірок*, *м'ята* (з грецької), *бульба*, *коляда* (з латинської), *козак*, *шаровари*, *табун*, *отара*, *гарбуз* (з тюркських мов).

Більшість запозичених слів зберігають **характерні фонетичні, словотвірні, морфологічні ознаки**. Наприклад, для запозичень із грецької мови характерні голосні [a], [e] на початку слова: *афера*, *ера*, *епос*; звукосполучення пс, кс у середині слова: *лексика*, *псевдонім*; суфікси -ад (а), — ид (а), -ід (а): *олімпіада*, *панахида*, *піраміда* та ін.

Своєрідним різновидом запозичень в українській мові є кальки.

Калька це слово або вислів, скопійовані засобами української мови з іншої мови, тобто значуща частина оригіналу буквально перекладена і займає в перекладі таке ж місце, як і в оригіналі. Наприклад, українське слово *прамова* постало з німецького *Ursprache*, а слова *відмінник*, *співробітник* виникли під впливом російських *отличник*, *сотрудник*. Розрізняють кальки лексичні, семантичні, фразеологічні¹.

Калькування є одним із шляхів збагачення словникового складу мови. Однак у багатьох випадках воно **стає причиною порушень мовної норми на лексичному рівні**. Наприклад, поширене в українській мові неправильне вживання слів *роздивляти*, *губити* у словосполученнях *роздивляти закон* в першому читанні, *губити впевненість* замість слів *розглядати*, *втрачати* виникло в результаті калькування російських висловів *рассматривать закон в первом чтении*, *терять уверенность*. Невиправданим є використання таких кальок з російської мови, як *добрий чоловік*, *рахувати своїм обов'язком*, *дана проблема*, *біля тисячі сторінок*, *не дивлячись ні на що*, *директор знаходиться у відпустці*. Треба прагнути до використання українських слів і конструкцій, зокрема у цьому випадку *добра людина*, *вважати своїм обов'язком*, *ця проблема*, *близько тисячі сторінок*, *незважаючи ні на що*, *директор перебуває у відпустці*.

Питання про використання слів іншомовного походження в українській діловій мові є складним і вирішується неоднозначно.

¹ Культура української мови : довідник / [Єрмоленко С. Я., Дзюбишина-Мельник Н. Я., Ленець К. В. та ін.] ; за ред. В. М. Русанівського. — К. : Либідь, 1990. — 304 с.

Вживання необхідних запозичених слів не вважають негативним явищем, але надмірне, неправильне їх застосування однозначно оцінюють негативно. Звичайно, безоглядний *мовний пуризм*, який веде до збіднення лексичного складу, обмеження виражальних засобів мови, не завжди бажаний. Цікаві щодо цього міркування академіка А. Кримського: «... не варто сперечатися про те, звідки взяли слово, а намагання усунути такі іншомовні слова, які вже міцно ввійшли до української літературної мови, є просто зайвим, бо тут нашої філологічної заборони ніхто не послухав.

Добір, вживання слів іншомовного походження часто диктують обставини, умови та стиль спілкування. **Недоречно вжиті слова не лише з мов віддалених, але й близькоспоріднених засмічують літературне мовлення.** Однаково неприємно чути вислови «*прийняти міри*» чи «*є пропозиція припинити дебати, бо нас лімітує час*». Різниця полягає в тому, що перше із них є **суржиковим**, а інше пересичене «**заморянами**».

Які саме слова іншомовного походження є необхідними в мові? Насамперед ті, які не можна точно перекласти рідною мовою. Здебільшого це загальноприйняті науково-технічні терміни. Серед запозичених слів-термінів виділяють пласт *інтернаціоналізмів* міжнародних слів, які вживають з тим самим значенням не менше, ніж у трьох неспоріднених мовах, і які мають греко-латинську основу. Терміни-інтернаціоналізми залишаються єдиними назвами, як правило, тоді, коли були запозичені разом із поняттям, напр.: *конус, перпендикуляр, бланк, штраф, аванс*.

Питання національної чи інтернаціональної основи термінології завжди було дискусійним. **Механічне запозичення термінів без врахування особливостей мови-реципієнта призводить до збіднення, ослаблення виражального потенціалу мови¹**, забуваються її власні засоби, які найповніше відповідають внутрішній природі мови. «Свої не гірші, за заморян», стверджує С. Караванський. «Страшидлом» називає він слова *паблік рилейшнз*, а також скорочення від нього *піар*. Англійській

¹ Власенко Л. А. та ін. Фахова українська мова : навч. посіб. / Власенко Л. А., Дубічинський В. В., Кринець О. М. — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 272 с.

ідіомі *public relations* автор протиставляє український відповідник зв'язки з *громадськістю*, а скорочення *піар* пропонує передавати аббревіатурою *О. Г. Д.* (*обробка громадської думки*), оскільки вважає, що саме на агітаційно-пропагандистській частині поняття наголошують американці. Знання буквального значення слів іншомовного походження допомагає пояснити зміст інших «страшидл». Утворені за словотвірними моделями української мови, деякі похідні співвідносяться з власними твірними. Наприклад, слово *накапати*, донести на когось, вживання якого обмежується розмовним стилем через його несхвальне забарвлення, запозичене з німецької мови *kappen, sarogen* і буквально означає «зраджувати, виказувати, доносити», і не має формально-семантичного зв'язку з дієсловом *капати*; так само дієслово *лобіювати* «впливати на членів парламенту при прийнятті законів» пов'язане не з українським словом *лоб*, а з англійським *lobby* «кулуари, коридор».

У новий час кількість запозичень з інших мов збільшується. Про це свідчить словник-довідник Д. Мазурик «Нове в українській лексиці». Укладений за матеріалами української преси і частково зарубіжних періодичних україномовних видань 1991-2001 рр., словник відображає динаміку процесів, що відбуваються в сучасній українській мові, зокрема щодо запозичень. Уперше засвідчені серед неологізмів-запозичень слова *акредитувати, антиглобаліст, антидемпінг, ваучер, вебсайт* та ін.

При використанні запозиченої лексики варто керуватися такими правилами:

1. Не вживати слів, які мають українські відповідники (не в термінологічному значенні), напр.:
 - аргумент підстава, мотив, обґрунтування, доказ;
 - авторитет повага, пошана, вага;
 - економія ошадливість, заощадження.
2. Іншомовні слова повинні бути зрозумілими для тих, хто їх слухає або читає, напр.:
 - апелювати — звертатися,
 - домінувати — переважати,

- координувати — погоджувати,
 - лімітувати обмежувати.
3. Вживати слова точно, відповідно до значення. Тоді не доведеться іронічно-жартівливо уточнювати: «Це не ринок, це базар». Зауважимо, що обидва із використаних слів запозичені. Чи можна замінити слово *сервіс* українським *обслуговування*? Ні, оскільки значення його ширше. Перше пов'язане з діяльністю підприємств та організацій щодо побутового обслуговування на певній території, а друге називає дії, пов'язані із задоволенням чийх-небудь потреб, запитів.
4. Не вживати в одному контексті і запозичене слово, і український відповідник зупинити вибір на одному із них, наприклад:
- патент авторське свідоцтво,
 - санкція nepopyшHa постанова.

Використання сучасної української літературної мови в різноманітних сферах суспільного життя зумовлює функціонально-стильове розрізнення її лексичного складу і виділення двох груп лексики — **загальноновживаної та лексики обмеженого вживання**.

Загальноновживана лексика це слова, які використовують усі носії мови незалежно від рівня освіти, фаху, місця проживання тощо¹. Насамперед це назви життєво необхідних для кожної людини понять, які зв'язані з побутом, суспільним життям, виробничою діяльністю тощо. Загальноновживана лексика стилістично нейтральна (міжстильова), тому вільно, без будь-яких обмежень уживається в усіх функціональних стилях мови. У зв'язку з підвищенням загального рівня культури, освіти, наукових і технічних знань народу, активною участю його у політичному і громадському житті, суспільному виробництві, корінними змінами у побуті загальноновживана лексика поповнюється словами, які впродовж десятиліть складали спеціальну лексику з обмеженою сферою вживання, напр.: *радіо, газета, лекція, конференція, актив, премія, ракета, електрика, газ*

¹ Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. В. Русанівський та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.

3.3. Доречне використання синонімів, антонімів, паронімів та омонімів як запорука культури професійного мовлення

Українська мова дуже багата на синоніми, тобто на слова близькі або тотожні за значенням. Наприклад, для називання поняття «лінія зіткнення неба з землею» маємо такі слова: *горизонт, обрій, небозвід, небокрай, крайнебо, небосхил, круговид, виднокруг, овид, кругогляд*. Зрозуміло, що в мові юриста з-поміж наведених буде використовувати тільки одне — емоційно-нейтральне *горизонт*. Для того, щоб обрати з цілого синонімічного ряду те, що відповідатиме не тільки змістові повідомлення, а й ситуації мовлення, сфері використання, необхідні мовне чуття та високий рівень культури мовлення.

Мова збагачує свій лексичний склад не тільки з власних ресурсів, а й шляхом запозичення з інших мов. Буває, що іншомовне слово є єдиною назвою певного поняття: *патент, паспорт, президент, дисертація, академік, зодіак, презумпція (закріплене в законі припущення про існування певного факту, реальність якого вважається істиною і не потребує доказів)*.

Нерідко запозичення з якоїсь мови стає синонімом до власне українського слова: *бібліотека — книгозбірня, фон — тло, масштаб — вимір*.

Іноді синонімами стають запозичення з різних мов: *краватка* (фр.) — *галстук* (нім), *кофе* (через рос. з гол.) — *кава* (через тур. з араб.).

Мова юридичного фаху дуже багата на антонімічні поняття. Це її зближує, наприклад, із медичною лексикою. Як ви думаєте, чому? Антонімами є слова, що не просто різні за значенням — вони називають протилежні реалії, явища, між якими є поняттєві зв'язки.

Поняття, як правило, викликає в мовця асоціацію з логічним антонімом (парним словом). Це природна особливість людського

розуму, важливий наявний у нашому розпорядженні спосіб закріплення аналізу відчуттів. У людській свідомості абстрактні поняття закладені парами, кожне зі слів пари так чи інакше викликає уявлення про друге: *закон — беззаконня, порядок — безмір, демократія — деспотизм, керівник — підлеглий*.

Усі значення наведених антонімічних пар зводяться протилежними тому, що вони взаємно виключають одне одного. Будь-яка річ, наприклад, не може бути одночасно важкою і легкою, білою і чорною, далекою і близькою. Тобто слова, що мають протилежні значення, перебувають на крайніх точках ряду. Іноді між антонімами стоїть середнє, проміжне поняття — **мезонім**: *початок — середина — кінець, минуле — сучасне — майбутнє*.

За своєю структурою антоніми не однорідні. Вони бувають різнокореневі і однокореневі, причому різнокореневих набагато більше: *раціональний — ірраціональний, герой — антигерой, еміграція — імміграція, інфляція — дефляція; адвокат — прокурор, злочин — кара, поразка — перемога, ув'язнення — звільнення*.

Пароніми — слова близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням, хоча нерідко стосуються одного кола понять: *компанія — кампанія; афект — ефект; дебатовати — дебютувати; мимохіть — мимохідь; віра — вірність; ціна — цінність; еволюція — революція; експорт — імпорт; дефектний — дефективний; керівний — керований*.

3.4. Фразеологія офіційно-ділового та наукового мовлення

Мовні одиниці, що складаються з кількох роздільно оформлених компонентів, характеризуються стійкістю лексичного складу та синтаксичної будови і, як і окремі слова, позначають поняття, зводяться фразеологічними одиницями, або фразеологічними зворотами, чи просто фразеологізмами.

Фразеологічні звороти кожної мови характеризуються стійкістю лексичного складу. Наприклад, коли ми хочемо поняття «посваритися» передати не словом, а фразеологізмом, то кажемо «розбити глек». Саме розбити (а не рознести, розтрошити, роздушити) і саме глек (а не макітру, ступу, пляшку).

Фразеологізми відтворювані, вони зберігаються в нашій пам'яті, і при потребі ми їх видобуваємо звідти. Під час перекладу з однієї мови на іншу треба не калькувати чужомовних фразеологізмів, а добирати власні. Наявність у якомусь фразеологічному звороті української лексики ще не є свідченням того, що зворот український. Скажімо, в одній із радіопередач на медичну тему прозвучала така порада: «Треба негайно *прийняти міри*, щоб попередити розповсюдження інфекції». З погляду суто лексичних норм усі слова українські. Але російському вислову *принять меры* в українській мові відповідає не прийняти міри, а *вжити заходів*. Попереджувати в українській мові означає «повідомляти наперед». Приміром: «Студентів попередили, що зимова екзаменаційна сесія почнеться на два тижні раніше». А відповідником російського вислову *предупредить* (что?) *распространение инфекции* в нашій мові є *запобігти* (чому?) *поширенню інфекції*.

Отже, відповідно до лексико-фразеологічних норм української літературної мови наведений уривок з радіопередачі мав би звучати так: «Треба негайно *вжити заходів*, щоб *запобігти поширенню інфекції*».

У багатьох фразеологічних зворотах замість слів із конкретним значенням *одержати* й *отримати* вживані абстрактніші лексеми *дістати*, *набути*, *здобути*. Не *отримати освіту*, *одержати перемогу*, *отримати досвід*, *отримати виправдання*, як пишуть у засобах масової інформації, а *здобути освіту*, *здобути перемогу*, *набути досвіду*, *дістати* (*знайти*) *виправдання*.

Таким чином, слід було написати «У Соколівці сьогодні *дістала* (або *знайшла*) *виправдання* сила кулака», а не *отримала виправдання*, як читаємо в одному з газетних текстів.

Дуже активно вживане в сучасній суспільно-політичній лексиці слово *заключати*, відсутнє в українській літературній мові. Ті, що використовують його, не цілком засвоїли лексичні та фразеологічні норми української мови. Наведу кілька російських фразеологічних одиниць із словом *заключать* та їхні українські відповідники:

- *заключать в скобки (в кавычки)* — брати в дужки (в лапки);
- *заключать брак* — брати шлюб, одружуватися;
- *заключать в тюрьму* — ув'язнювати;
- *заключать соглашение (договор, контракт)* — укласти угоду (договір, контракт).

В усному й писемному мовленні нерідко чуємо й читаємо кумедні з погляду лексико-фразеологічних норм української мови вислови: «На місці звалища мешканці молодого міста *розбили парк*; Страйкарі *розбили намети* перед міськрадою» та ін. Дієслово *розбити* є синонімом слів *знищити*, *розтרוшити*, *роз'юшити* тощо. Воно входить до таких словосполучень, як *розбити лоба*, *розбити (розірвати) кайдани*, *розбити серце* і т. ін. Щодо парку або саду треба використовувати більш підхожі лексеми — *посадити*, *насадити*, *виростити*: «Я гостро відчуваю запах саду, що я посадив» (Ю. Яновський). Намети теж *не розбивають*, а *ставлять* або *напинають* (як у прямому, так і в переносному значенні): «Над покрівлями будинків осінні хмари *нап'яли* сизий намет» (О. Кошленко). В одній із газет читаємо: «Як *полягають справи* зі створенням місцевого осередку спілки?» Це невдалий варіант перекладу російського вислову *как обстоят дела?* Правильно його слід перекладати як *стоять справи!* або просто як *справи?* Українське слово *полягати* є відповідником російських *состоят*, *заключатся*. Напр.: «В чем *состоит* (заключается) Ваша задача? — У чому *полягає* Ваше завдання?» Російський вислів *как бы не так!* є експресивним синонімічним заміником заперечної частки *нет*: «Думаешь, он сдержал свое обещание? *Как бы не так!*» Його українські відповідники *аж ніяк*, *де там*, *овва*. Один із них і треба було б використати в уривку з газетного тексту: «Дума-

ете, хоч хтось отямився? *Аби не так!*» — «Думаєте, хоч хтось отямився? *Де там!*» замість неоковирного *аби не так*.

Фразеологічні звороти різних типів досить часто використовують у пресі як один із найважливіших засобів посилення й відсвіження експресії та поглиблення логізації викладу. Вживані фразеологізми і як складники тексту, і як заголовки. До особливо улюблених мовних одиниць такого гатунку належать *прислів'я й приказки та крилаті вислови*. На жаль, при використанні усталених зворотів трапляється чимало недоречностей. Часто-густо автори не завдають собі клопоту відшукати в скарбниці української фразеології найкращий варіант, а вдаються до першого-ліпшого, що спаде їм на думку. Найчастіше це буває неоковирна калька з російської мови. Скажімо, журналіст однієї з телепередач говорить: «Питання між кандидатами в депутати розподілилися *слідуючим чином*» (тобто дослівно перекладає рос. *следующим образом*). За лексико-фразеологічними нормами української мови треба казати: «Запитання між кандидатами в депутати розподілено *так*». Ситуацію, коли людина вважає, начебто досить змінити зовнішній вигляд або навіть лише помінати вбрання — і відразу зміниться її суть, росіяни характеризують приказкою *ворона в павлиньих перьях*. Невिбагливі автори наших видань пишуть і собі *ворона в павиному пір'ї*, а тим часом українська мова на цей випадок має свою оригінальну Приказку: *убрався в жупан — і дума, що пан*.

Як заголовок нерідко використовують фольклорний фразеологізм *із вогню та в полум'я* (тобто з однієї скрути в іншу, часом іще більшу). Звичайно, це цілком український зворот, спільний з російським. Але крім нього маємо й інший, суто наш: *з дощу та під ринву*, який чомусь забувають. При описі весни, коли водойми звільняються від криги або коли йдеться про настання чогось довго сподіваного, вживають фразеологізм-покруч *лід зрушився*. Це невдалий переклад рос. *лед тронулся*. Замість нього в нас є *крига скресла*, що вживається в прямому й переносному значенні. В одній із радіопередач розповідалося про невдалий захід, коли люди

не дістали того, на що розраховували. Становище було схарактеризоване так: «Вони пішли, *не солоно сьорбнувши*» (рос. *не солоно хлебавши*). Натомість треба було вжити українського вислову: «Вони пішли, *спіймавши облизня*» або ще коротше: «Вони *дістали (спіймали, схопили, скуштували) облизня*»¹.

Фразеологізми треба відтворювати мовою, якою писано даний текст, або мовою оригіналу. Якась третя мова тут абсолютно недоречна. Одна з газет опублікувала матеріал під назвою «А в іншому, прекрасна маркизо, усе добре». Це рядок із французької жартівливої пісеньки, відомої в російському перекладі: «*А в остальном, прекрасная маркиза, все хорошо, все хорошо*». Газетний же матеріал названо не віршованим рядком, а його прозовим варіантом. Точний український переклад цього рядка такий: «*А поза тим, добродійко маркизо, усе гаразд, усе гаразд!*». Тут українська мова засвідчує свою милозвучність і вміння відтворити французький шарм.

Фразеологічні одиниці є дуже важливим семантичним та стилістичним засобом. Одні фразеологізми спільні для багатьох мов. До таких належать вислови давньогрецькі (*ріг Амальтеї, яблуко розбрату*), євангельські (*шлях на Голгофу*), біблійні, літературні цитати («*Спинись, хвилюю, гарна ти!*»). Є фразеологічні звороти, належні тільки одній мові, і для відтворення позначуваних ними понять в інших мовах слід шукати рівноцінних відповідників.

В українських газетах можна прочитати: *задаватись метою, знищувати на корені* й под. Ніякого стосунку до української фразеології такі синтаксичні побудови не мають, оскільки в нашій мові їм відповідають — *ставити собі за мету, знищувати на пні*. Коли фразеологізми вживаються недоречно, вони викликають негативний відрух у читачів, слухачів, глядачів.

У царині фразеології, як і на рівні лексики, виявляється синонімічне багатство української мови. Скажімо, на позначення

¹ Клешова О. Є. Культура української мови (за кредитно-модульною системою) : навч. посіб. / О.Є. Клешова, О.М. Кравчук. — Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. — 219 с.

поняття «людина невизначених здібностей, невиразної вдачі» існують такі фразеологізми: *ні се ні те, ні риба ні м'ясо, ні рак ні риба, ні пес ні баран, ні пава ні тава, ні два ні півтора, ні Богові свічка ні чортів кочерга, ні швець, ні жнець, ні грач ні помагач*. До слова *тікати* є ціла низка фразеологічних висловів: *увіритися ногам, кидатися навтікача, намазати п'яти салом, накивати п'ятами, дати ходу, дати тягу, взяти ноги на плечі* тощо.

На жаль, у численних засобах масової інформації вживана досить обмежена кількість фразеологічних ворогів. Нерідко оригінальних українських фразеологізмів не використовують зовсім, віддаючи перевагу калькованим з російської мови зворотам.

Поєднання однокоренових слів (тавтологія) широко вживається як стилістичний засіб. Це здебільшого фразеологічні одиниці на зразок *сила-силенна, рано-вранці, вільна воля, любий-любесенький, милий-милесенький*. Коли нагромадження в тому самому вислові однокоренових слів не викликане ні стилістичними, ні значенневими міркуваннями, тавтологія стає вадою тексту. До появи тавтологічних словосполучень, що знижують мовленнєвий рівень викладу, призводить бездумне калькування російських висловів: *совершить преступление — вчинити злочин, обеспечить безопасность — забезпечити безпеку*. Цього можна і треба уникати, замінюючи один із компонентів синонімічним відповідником: *скоїти злочин, гарантувати безпеку*.

Фразеологізми — стійкі мовні вислови, які відтворюються в готовому вигляді, містять сконденсовану колоритно-стилістичну семантику, наприклад: *накивати п'ятами, тримати язика за зубами, прикусити язика*.

В українській мові існує чимало фразеологізмів із правничої сфери: *За праве діло стій сміло. Не страшний суддя, а страшна стаття. Не шукай в інших правди, якщо у тебе її немає. Суд правду знайде*.

Поширеними є зазначеного плану стійкі вислови, запозичені з інших мов: *Не спіши карати — спіши милувати* (рос.); *Замовчуючи*

ганебні вчинки, загострюєш провину. Знищувати закони — позбавляти себе першої допомоги (лат.); Закон — прехитра сіть, сплести то треба вміть: мале попадається, велике проривається (нім.); Закон без карі — дзвін без язика (сканд.).

З латинської мови фразеологізми, мовні кліше часто не перекладаються: *advocatus diaboli* — адвокат диявола (запеклий обвинувач); *ubi jus, ibi remedium* — де є право, там є захист; *defacto* — фактично; *de jure* — за законом; *postscriptum* — після написаного; *apropos* — до речі.

У мові правників вживаються і так звані крилаті фрази — висловлювання видатних людей: *Несправедливий закон не створює права* (Цицерон); *Закон суворий, проте це закон, Найбільше заохочення злочину — беззаконність* (Цицерон).

Ретельне вивчення багатї синоніміки української мови дає змогу якнайточніше висловлювати думку, втілювати її в довершену форму.

Блок самоконтролю № 3:

1. Дайте відповіді на запитання:

1. Що вивчає лексикологія?
2. Як визначається слово як основна лексична одиниця? Які ознаки його характеризують? Які функції виконує слово?
3. Які слова мають конкретне значення, а які — абстрактне?
4. Які слова називаються однозначними, які — багатозначними?
5. Яке значення слова називається прямими, а яке — переносним?
6. Які слова називаються омонімами? У чому полягає відмінність між омонімами і багатозначними словами? На які групи поділяються омоніми? Чим відрізняються від омонімів пароніми?
7. Які слова називаються синонімами? Дайте визначення синонімічного ряду. На які групи і за якими ознаками поділяються

- синоніми? З якою метою вживаються у мовленні?
8. Які слова називаються антонімами? На якій основі будуються антонімічні відношення? Чим зумовлене вживання антонімів?
 9. Чим визначається належність слова до активної чи пасивної лексики?

2. Тестові завдання:

1. У якому рядку допущені помилки при вживанні м'якого знака?
 - а) медальйон, тоньший, дев'ятьсот;
 - б) майбутнє, Маринці, чотирма;
 - в) меншість, боязкий, спільний;
 - г) відповідальність, регулювальник, виконавець.
2. У якому рядку допущено помилки при спрощенні приголосних?
 - а) тижневий, проїздний, улесливий;
 - б) місцевість, виїзний, щасливий;
 - в) обласний, хвастливий, гігантський;
 - г) чесний, рідкісний, невістці.
3. У якому рядку допущено помилки при подвоєнні приголосних?
 - а) скатертю, довгожданий, дисертація, акорд;
 - б) шассі, долар, стаття, священний;
 - в) запрошений, діаграма, спросоння;
 - г) біллль, беззмистовний, шалений.
4. У якому рядку допущено помилки у правописі префіксів?
 - а) безцільний, скалічений, розривняти;
 - б) схибити, безсторонній, розмноження;
 - в) зфабрикований, беспілотний, россудити;
 - г) схибити, перетинати, прикордонний.
5. Що називають фразеологізмами?
 - а) стійкі мовні вислови;
 - б) висловлювання видатних людей;

- в) стійкі мовні вислови, які відтворюються в готовому вигляді, містять сконденсовану колоритно-стилістичну семантику;
- г) прислів'я та приказки.
6. **Що регулюють морфологічні норми?**
- а) вибір правильної граматичної форми;
- б) вибір правильного варіанта закінчення;
- в) вибір правильного значення слова;
- г) вибір роду, числа, відмінка слова.
7. **Якій формі(формам) роду віддається перевага в офіційно-діловому стилі при називанні осіб за професією, званням, родом діяльності?**
- а) чоловічому і жіночому;
- б) чоловічому;
- в) жіночому;
- г) чоловічому і середньому.
8. **У якій граматичній формі вживають звертання?**
- а) кличного відмінка;
- б) називного відмінка;
- в) родового відмінка;
- г) місцевого відмінка.
9. **Скільки ступенів порівняння прикметника розрізняють в українській мові?**
- а) 4;
- б) 2;
- в) 3;
- г) 5.
10. **Керування — вид підрядного зв'язку, при якому:**
- а) головне слово узгоджується із залежним у роді, числі, відмінку;
- б) головне слово вимагає від залежного певної відмінкової форми із прийменником або без нього;

- в) проміжним компонентом між головним і залежним словом є прийменник;
- г) поряд із головним словом є невідмінювана частина мови.

3. Творче завдання:

Дотримуючись точності мовлення, запишіть правильні вирази. З п'ятьма правильними варіантами складіть невеликий зв'язний текст ділового стилю.

Вірна чи правильна відповідь? Футбольні болільники чи футбольні болільщики? Домашній адрес чи домашня адреса? Проживати за адресою чи мешкати за адресою? Перебувати в Україні чи перебувати на Україні? Витяг із протоколу чи виписка з протоколу? Кошторис витрат чи смета вират? Згідно наказу чи згідно з наказом? Ставлення до навчання чи відношення до навчання? Відношення в колективі, взаємини в колективі чи стосунки в колективі? Особиста переписка чи особисте листування? Святковий захід чи святкове міроприємство? Приймати участь чи брати участь? З нагоди одруження чи з пригоди одруження? Стане у пригоді чи стане в нагоді? Повістка денна чи порядок денний? Перекладна чи перекладацька література? Перекладна чи перекладацька робота потребує знання мов? Учбовий заклад чи навчальний заклад? Підняти руку чи піднести руку? Шари населення чи верстви населення? Надати перевагу чи віддати перевагу?

Поясніть лексичне значення фразеологізмів

З легкої руки, злий на язик, п'яте колесо до воза, від серця одлягло, влучати в яблуко, викинути з голови, крізь землю провалитись, на ноги поставити, сісти на мілину, терпець урвався, теревені правити, збити з пантелику, ні за холодну воду братися, облизня піймати, пороги оббивати.

Три (на вибір) уведіть до самостійно складених речень.

Виразно прочитайте. Назвіть загальнозживані слова і слова обмеженого вжитку

Вона вся з гомону полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом і заходом сонця, гаптована сяйвом місяця, зірок і переткана калиною, барвінком і вишневим цвітом; кожна її ниточка вимочена в Дунаї, криницях і струмках людської звитяги. Вона з голосу тура, мисливським сурем, скрипу дерев'яного рала, крику погонича, стогону вола в борозді (*За Б. Харчуком*).

Аргументуйте власну думку.

З'ясуйте лексичне значення слів: *абреже, абонемент, абразія, авгіт, аерограф, акванавтика, азотизація, айлант, байдак, базальний, багнет, бакай, бездар, букса, гранд, бонус, данець, дина, економікс, етюдник.*

Розділ 4

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МОРФОЛОГІЧНИХ НОРМ У ПРОФЕСІЙНОМУ МОВЛЕННІ ЮРИСТА

4.1. Засоби формотворення іменників (на матеріалі мови документів і наукових (юридичних) текстів)

Іменник — це самостійна повнозначна частина мови, яка виражає значення предметності в граматичних категоріях роду, числа, відмінка і відповідає на питання хто? що?

Розглянемо найважливіші норми вибору граматичних форм іменника — форм роду, числа, відмінка.

Рід — це одна із найважливіших категорій іменника. Іменники української мови, які вживаються у формі однини, мають рід — чоловічий, жіночий, середній. Його визначають з увагою на лексичне значення та формальні показники (закінчення). Частина помилок при визначенні **роду** виникає під впливом російської мови¹. Рід співвідносних іменників у російській та українській мовах здебільшого збігається. Іноді вказівкою на розбіжність роду є зовнішня структура слів, наприклад: *криза* — *кризи*, *адвокат* — *адвоката*, *банкнот* — *банкнота*, *прокурор* — *прокурора*.

Проте деякі іменники мають однакову морфологічну структуру у двох мовах, але відрізняються за родовою характеристикою:

¹ Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. В. Русанівський та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.

путь (ж. р.), *біль*, *дріб*, *машинопис*, *перекис*, *пил*, *сип*, *ступінь* (ч. р.).

Деякі іменники мають варіантні родові форми: *бакенбард* — *бакенбарда*, *клавіш* — *клавіша*, *вольєр* — *вольєра*, *зал* — *зала*, *спазм* — *спазма*.

У деяких пар іменників форма роду виконує смислорозрізнявальну функцію: *адрес* (письмове привітання) — *адреса* (місце проживання); *девіз* (гасло) — *девіза* (вексель, чек); *кар'єр* (місце відкритого добування копалин; прискорений біг коня) — *кар'єра* (просування у професійній діяльності); *округ* (територіальна одиниця) — *округа* (навколишня місцевість).

Рід *невідмінюваних іменників іншомовного походження* визначається за такими правилами:

1. Назви осіб за статтю: **ч. р.** *військовий аташе*, *справедливий рефері*, *сміливий тореро*, *талановитий шансоньє*, *люб'язний портьє*, *діловитий імпресаріо*; **ж. р.** *приємнафрекен*, *струнка фрау*.
2. Назви тварин — **ч. р.:** *великий ему*, *кумедний поні*, *балакучий какаду*, *крихітний колібрі*. У разі, якщо в контексті є вказівка на стать або вік тварини, форма роду вживається відповідна: *Маленьке кенгуру визирало із маминої сумки*; *Поні годувала свого малюка*. Винятками є іменники *цеце*, *івасі* — належать до жіночого роду.
3. Назви неістот належать до середнього роду: *біле кашне*, *яскраве боа*, *романтичне рандеву*.
4. Рід невідмінюваних географічних назв визначається за родовим поняттям: *гостинне Баку*, *стрімка Арагві*, *широка Міссісіпі*, *зелений Хоккайдо*, *небезпечний Страмболі*, *гористий Гаїті*, *незалежна Гаїті*
5. Рід аббревіатур визначається за головним словом складноскороченої лексеми: *нова АЗС*, *ООН оголосила меморандум*, *МВФ надав допомогу країнам третього світу*.

Рід та особливості вживання назв осіб за професією, посадою, званням

Багато іменників чоловічого роду, що є назвами осіб за професією та родом занять не мають паралельних форм жіночого роду: *адвокат, доцент, міністр, нотаріус, прокурор, мер, тренер*.

Якщо в художньому, публіцистичному, розмовному стилях допускаються як нормативні форми *юристка, прокурорша, суддиха, викладачка*, то в офіційно-діловому мовленні посади, професії, звання позначаються формами чоловічого роду: *отримала диплом викладача правознавства, головний бухгалтер подала звіт, вчений секретар підготувала документи*. Але: *народна артистка, тенісистка, шпажистка*.

Невелика кількість іменників жіночого роду, що позначають традиційно жіночі професії і заняття не мають відповідників чоловічого роду, як-от: *домогосподарка, манікюрниця, праля, модель, балерина (артистка балету)*¹.

Іноді лексичні значення спільнокореневих назв осіб чоловічої і жіночої статі не збігаються: *друкарка* (машиністка) — *друкар* (працівник друкарської справи, поліграфічної промисловості), *машиністка* — *машиніст*, *стюард* (офіціант на пасажирському морському судні, літаку — *стюардеса* (бортпровідниця).

У розмовно-побутовому вживанні іменники на позначення осіб жіночої статі репрезентовані різними словотвірними моделями, які можуть відрізнитися стилістичною маркованістю (*поліціонерка* — *поліціонерша*, *тренерка* — *тренерша*, *бухгалтер* — *бухгалтерша*). У засобах масової інформації останнім часом поширюються такі форми, як-от: *науковка, прем'єрка, депутатка, професорка, мисткиня, викладавчиня, членкиня, прапорищиця, психологиня* тощо. Подібні словотвірні моделі є продуктивними й у публіцистиці, що засвідчує мовна тенденція останніх років, наприклад: *Пропонований тут [у збірці] читачеві глибоко жіночий «секстет» Оксани Забужко* —

¹ Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. — К. : Наук. думка, 2012. — 288 с.

*новеліста і повістяра (перепрошуємо — новелістки і повістярки); За маскою автора-іроніка знов-таки проглядає мисткиня-громадянка...; ...ідея [куленепробивної] близьни спала на думку одній поліціянтці; Міністр фінансів Віктор Пинзеник на засіданні уряду сприймає економічні викладки шефіні. У зв'язку з цим в українській мові виокремлюється значна група співвідносних пар чоловічого й жіночого родів назв осіб *nomina professionalia*, тяжіння до аналітичності при вираженні категорії роду послаблюється. Утім транспозиційні процеси в межах категорії роду є активними. Зокрема це стосується сучасних неологізмів та новітніх запозичень назв осіб, які здебільшого мають форму чоловічого роду: *дилер, дистриб'ютор, іміджмейкер, маклер, спікер, маркетинголог, піар-технолог, політолог*, що пояснюється насамперед фонетико-словотвірною специфікою зазначених слів, адже маємо словоформи *візажистка, дизайнерка, програмістка*.*

Грамматична категорія роду реалізується через діалектичну єдність планів змісту та форми: вона виникає, формується й зазнає змін «під комплексним впливом екстрасистемних та інтрасистемних чинників». У зв'язку з цим значна кількість іменників-назв осіб не здатна утворювати словотвірні кореляційні форми і тому відповідні маскулінатививикористовуються в прямому граматичному значенні та в переносному — транспозиційному. Ідеться насамперед про такі словоформи:

- а) одиниці, у яких фонетико-словотвірна структура чоловічого роду не дозволяє утворювати форми жіночого роду, це переважно складноскорочені слова: *водій, завуч, завгосп, профорг, головбух, фізорг, офтальмолог, тілоохоронець, пішохід* (лексеми на зразок *замдеканка, фізручка* поширені лише в розмовному мовленні; форми, подібні до *юнната* становлять незначну кількість);
- б) назви посад, що складаються з двох і більше слів: *інженер-конструктор, член-кореспондент, головний лікар, відповідальний секретар, старший вихователь, художній редактор, учений агроном, кандидат наук* (пор. *головна бухгалтерка, старша вихователька, відповідальна секретарка, учена секретарка* —

вислови втратили відтінку офіційності, набули двозначності, а прикметникові компоненти можуть сприйматися як курйозні характеристики);

- в) словоформи, у яких відповідні суфікси задіяні при творенні лексем із предметним значенням або із семантикою іншої професії: *пілот — пілотка, матрос — матроска, кашовар — кашоварка, водолаз — водолазка, рахівник — рахівниця, штукатур — штукатурка, машиніст — машиністка, секретар — секретарка, технік — розм. технічка*;
- г) словоформи, суфікси яких призводять до багатозначності (*голова — головиха* (жінка на посаді сільського голова чи дружина голови), *купець — купчиха, купцівна*; *офіцер — офіцерша*) або функціонально-стилістичних обмежень (*агрономиха, адвокатша, кураторша, керівничка*);
- г) номени посад, професій, звань, які традиційно посідають представники чоловічої статі: *гетьман, писар, бунчужний, адмірал, мінер, танкіст, священик*;
- д) назви інтелектуальних професій, в яких норми праці однакові для чоловіків і жінок; таким чином зберігається й данина традиції з тих часів, коли зазначені посади обіймали винятково чоловіки: *інженер, прокурор, геолог, ректор, доцент, академік, зоотехнік, провізор, конструктор*;
- е) іменники з формальними ознаками жіночого роду: *листоноша, рибалка, топ-модель, фотомодель* та под.

В іменниках на зразок *професор, художник, педіатр, двірник, продавець, модель, листоноша, староста, суддя* «ведучою виявляється форма слова і внутрішньопарадигматичний план». Отже, з цього боку спостерігаємо «зростання аналітичних тенденцій» щодо вираження значення граматичної категорії роду.

Окремі позамовні чинники, які мають відношення до психологічних, гендерних стосунків, етнолінгвальної свідомості мовців, впливають на те, що вислів зі словоформами із маскуліним значенням щодо осіб жіночої статі набуває офіційно-ділового

характеру або відзначається особливою піднесеністю, урочистістю. Адже цілком очевидним є диктат соціальних, а відтак і мовленневих стереотипів, за якими виникають асоціативні зв'язки «...чоловічого начала з усім раціональним, підпорядкованим нормам і правилам, а жіночого — з ірраціональним, емотивним, душевним»: *І це зовсім не значило, що вони [Горацій, Гете] мали холодніше серце чи були позбавлені темпераменту, як було б разючою помилкою вбачати ці прикмети у — класика і олімпійця — Лесі Українки (Маланюк); Ліна Костенко — прямий духовний нащадок Шевченка, Лесі Українки, Франка (Клочек); Щоразу при зустрічах Марія--Марсель підкреслювала, що вона «партійний працівник»...(Загребельний). У реченні ...як друг Кобилянської, я вважаю себе в праві боронити її інтересів (Леся Українка) авторка свідомо уникає слова подруга, яке на сигніфікативному та асоціативно-емоційному рівні поступається поняттю друг, пор., наприклад, тлумачення лексем: ДРУГ. 1. Особа, зв'язана з ким-небудь дружбою, довір'ям, відданістю; товариш, приятель; побратим. 2. Прихильник, захисник кого-, чого-небудь; прибічник, симпатик, оборонець (НТСУМ I, с.617); ПОДРУГА. Дівчина, дівчинка або жінка, яка дружить з ким-небудь; товаришка, приятелька, посестра, посестриця; кохана дівчина, жінка, наречена або дружина (НТСУМ II, с.747).*

«Іменем чоловічого роду позначається рід узагалі (порода, genus, тобто загальне значення особи...)»¹. Отже, граєма чоловічого роду здатна актуалізувати семи узагальненості, збірності: «... Жертвою «зеленого змія» в ці літні дні на сонячному півострові за різних обставин стає істарий, і малий; «Добре, що хату не продав, бо покупець не трапився, то хоч мав куди повернутись»; Хто відповідальний за протипожежну безпеку установи?

Такі форми є нормативними в науково-публіцистичному, офіційно-діловому, епістолярному стилях, мемуаристиці, дидактичних настановах, оскільки сприймаються як нейтральні та

¹ Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. — К. : Наук. думка, 2012. — 288 с.

позбавлені додаткових асоціацій, зайвих уточнень, що стосуються статевої диференціації: *ветеран ВВВ, лауреат конкурсу, картка хворого, журнал вихователя; ... дедалі більша частина нашого народу переконують* в тому, що... *наш робітник дістає за свою працю злиденні копійки, маючи забезпечення в кілька разів гірше, ніж робітник США, ФРН, Канади й інших країн, наш селянин перебуває не в кращих умовах* (Стус).

Сема маскулінності в іменниках чоловічого роду може нейтралізуватися завдяки таким словам, як *кожен, будь-який, всякий, середній, рядовий*: *кожен українець, будь-який школяр, середній студент, рядовий працівник*: *За даними харківського медичного психолога Євгенії Волинкіної, кожен третій учень початкової (!) школи у місті бодай раз вживав спиртне* (Салімонович).

Утім кількість лексичних груп для номінування осіб через форми чоловічого роду в узагальнювальному значенні дещо обмежена. Ідеться про слова, форми чоловічого й жіночого родів яких марковані однаковою мірою: *шатен — шатенка, блондин — блондинка*, наприклад: *Я блондинка, а блондинки не хочуть вмирати* (Загребельний). Обмеженим є вживання грамеми чоловічого роду і при найменуванні представниць різних видів спорту. Це пов'язано насамперед із тим, що спортивні змагання відбуваються за статевою диференціацією, оскільки існують різні нормативи фізичних навантажень для чоловіків і жінок: *Цьогорічний улов наших біатлоністів (точніше, біатлоністок) — найкращий за останні дев'ять років...* (Голінько); *...Україна небезпідставно очікувала на поповнення скарбнички медалей від шаблісток і шпажистів* (Фоменко); *Врешті-решт дівчину «прорвало», і перед Новим роком вона категорично заявила, що ніколи не буде плавчинєю — тільки юристом!* (Федорович). Важливий екстралінгвальний чинник, який унеможливорює транспозиційні заміщення розгляданого типу, — коли «участь чоловіків у межах однієї професії не можна замінити участю жінок (театральнo-сценічне мистецтво)», пор., наприклад: *Вишитель математики М. П. Пилипишина підготувала відкритий урок, Вітчизняні лікарі пробовують нові вакцини та Українські танцівниці дивували*

своєю майстерністю закордонних гостей; Співачка N займається благодійністю.

Грамема чоловічого роду нейтралізується, якщо лексема-носії маскулінного значення виконує роль прикладки при слові з яскраво вираженою фемінальністю: *Що стосується кандидатів наук, то і чоловіків, і жінок майже однакова кількість, жінок-докторів наук уже менше, а академіки-жінки складають лише десь 1,5 %; Першою жіночо-генералом армії США стала 1970 року Анна Мей-Хейз.* У наведених прикладах виділені словоформи внаслідок граматичної транспозиції лексикалізувалися й виконують суто номінативну функцію, позначаючи лише рід діяльності. На старті у таких конструкціях указує означуване слово, яке є виразником граматичного значення роду і «свідчить про граматикулізацію лексичних одиниць». Використання маскулінативів може відігравати також певну ідейно-змістову роль: *Жінка-читач і жінка-автор у постсоцреалістичній літературі; Жінка-автор у колоніальній культурі, або знадоба до української гендерної міфології.* Словоформи *авторка, читачка* з точки зору семантико-стилістичної маркованості є рівноправними відповідниками чоловічого роду. Проте грамема чоловічого роду більшою мірою виражає значення узагальненості, ніж фемінтив, підкреслює небуденність предмета мовлення — процесів творчості та рецепції.

Уживання форм чоловічого роду замість жіночого сприяє появі ціннісних значень, які ґрунтуються насамперед на стереотипних уявленнях про якості «суто жіночі» (м'якість, поступливість, прагнення до залежності, безініціативність тощо) та «суто чоловічі» (самостійність, енергійність, активне, грубе начало, змагальність тощо). Отже, за традиційними уявленнями, чоловіки є втіленням благородства, глибокодумності, здатності долати труднощі, принциповості, працелюбності, абстрактного мислення; жінки уособлюють красу, чутливість, скромність, співчуття, добросердечність, співпереживання, доброзичливість, приємність, прихильність тощо. Таким чином, окремими гендерологами робляться висновки,

що жінка «очевидно програє чоловікові в розумових якостях, проте безперечно виграє у сфері почуттів». Такі стереотипи є настільки міцними, що навіть при характеристиці видатних представниць жіночої статі безпідставно робиться покликання нібито на суто чоловічі моральні якості, наприклад: *Поетичний голос Ліни Костенко — це чоловіча мужність вустами жінки...* (Сизова). Відомими є слова Івана Франка про Лесю Українку як про «чи не єдиного **чоловіка** в українській літературі» (Франко), цей вислів досить часто тиражується щодо інших громадських діячок, наприклад: *Дослідниця, аналізуючи медійний дискурс, наводить їх [стереотипних іміджевих портретів Юлії Тимошенко] довжелезний перелік: «залізна леді», «Геркулес у спідниці».., «єдиний чоловік в українському парламенті»...* (Філоненко). У суспільстві залишається досить поширеним уявлення про жінку як «неавтономну реляційну особу, категоризовану стосовно чоловіка». Отже, чоловік стосовно жінки часто виступає еталоном, взірцем досягнень у певних галузях, царинах життя, що, зокрема, фіксується у фразеологічних конструкціях, які містять компонент у *спідниці*, як у вищенаведеному прикладі або: *Справу Сергія продовжує «Бубка в спідниці» — росіянка Олена Ісінбаєва*. У той же час перенесення жіночих психологічних та поведінкових ознак на чоловіка однозначно сприймається як принизливе, у кращому разі відображає поблажливе ставлення до об'єкта мовлення. Тому одне із завдань розділу — з'ясувати, як подібні гендерні стереотипи фіксуються в мові, зокрема на граматичному рівні, яким чином вони культивуються в художній літературі (адже вона віддзеркалює і водночас формує суспільну думку), виявити тенденцію до змін у лінгвальній площині.

В офіційно-діловому стилі вробилися загальні правила щодо узгодження іменників чоловічого роду з іншими частинами мови в реченні. Якщо іменник чоловічого роду вживається на позначення особи жіночої статі ім'я якої не зазначається, то узгоджене означення і присудок ставляться у формі чоловічого роду: *Мій опонент захворів, Наш нотаріус оформив документи*. Сполучення на

зракоадвокат *Лугова*, доцент *Сухомлинська* вимагають присудка у формі жіночого роду: *Досвідчений адвокат Лугова виступила з блискучою промовою.*

У деяких назв осіб за професією або місцем проживанням відзначаються паралельні форми. Як взаємозамінні вживаються, наприклад, такі іменники: *арфіст — арф'яр, зварник — зварювач, полтавець — полтавчанин, харківець — харків'янин.*

Родова характеристика складних слів

Складне слово може об'єднувати іменники різного роду, і тоді виникають труднощі при узгодженні його з означенням або дієсловом минулого часу. Визначення роду таких складних слів залежить від відмінюваності компонентів.

У складних іменниках з невідмінюваним першим словом рід визначається відмінюваним компонентом: *новий кафе-автомат.*

У складних словах із двома відмінюваними компонентами рід залежить від слова, яке має ширше, більш загальне значення (зазвичай таке слово займає першу позицію): *прадавня вишивка-плакат, традиційна виставка — ярмарок.*

4.2. Функції звертання в ділових текстах. Творення форм кличного відмінка імен та імен по батькові

Звертання — це слово чи словосполучення в реченні, що називає особу чи групу осіб (або персоніфіковані предмети), до яких адресовано мовлення.

Звертання може стояти на початку, в середині і в кінці речення. Наприклад: *Вельмишановні судді! Мені здається достовірною та характеристика, яка дана підзахисному в промові прокурора. Дозвольте, панове судді, сказати кілька слів про моральне обличчя*

підзахисного, без цього не можна вирішити справу. Він не наполягав це зробити, шановні судді.

У реченні може бути кілька звертань. Наприклад: Пане головуючий! Панове судді! Ми підбиваємо підсумки судового слідства. Пане голово! Панове! Я уважно слухав промову прокурора і ловив себе на думці: яка велика могутність слова!

Звертання властиві різним стилям мовлення: офіційно-діловому, розмовно-побутовому, художньому, епістолярному. Наприклад: *Дорогі друзі! Шановна громадо! Громадяни! Панове! Добродію! Люди добрі! Діти! Хлопці і дівчата! Господарю! Господине!*¹

В офіційно-діловому мовленні звертання найчастіше вживається в офіційному листуванні, в усному мовленні — в промовах, бесідах, дебатах: пане, пані, панове, шановний, вельмишановний, високоповажний; іноді — колего.

Звертання в документах є обов'язковими у службових листах різних видів. Крім того, що звертання вимагає правильної граматичної форми (кличного відмінка), слід виражено використовувати іменники та прикметники, що вказують на шанобливе ставлення до адресата: *пане, добродію, товаришу, колего, шановний, вельмишановний, високоповажний, дорогий*.

В українській мові іменники мають кличний відмінок, успадкований від давньоукраїнської мови. Клична форма утворюється від іменників жіночого і чоловічого роду — назв осіб, а також від назв тварин, явищ природи, предметів при їх персоніфікації.

Клична форма іменників I відміни

Іменники твердої групи утворюють кличну форму за допомогою закінчення **-о**: *Миколо, Ірино, Алло, колего*.

Іменники м'якої групи у кличному відмінку мають закінчення **-е (-є)**: *Маріє, Ксеніє, нене*.

¹ Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. — К.: Наук. думка, 2012. — 288 с.

Клична форма іменників II відміни

Закінчення **-у** мають іменники твердої групи: *сину, батьку, діду*; деякі іменники мішаної групи з основою на шиплячий (крім **ж**): *викладачу, глядачу, товаришу*.

Закінчення — **ю** виступає в іменників м'якої групи: *лікарю, секретарю, Геннадію, Сергію, Віталію*.

Іменники твердої групи у більшості випадків мають закінчення **-е**: *друже, адвокате, нотаріусе, Володимире, професоре, командире*. До цієї ж групи належать іменники м'якої групи із суфіксом **-ець-**: *хлопче, молодче*, але: *бійцю, знавцю, добровольцю*.

Імена по батькові жіночого роду мають у кличному відмінку закінчення **-о**, імена по батькові чоловічого роду — закінчення **-у**: *Ірино Петрівно, Надіє Михайлівно, Степане Івановичу, Петре Васильовичу*.

У звертаннях, що складаються з двох власних назв (імені та по батькові) або із загальної назви та імені, усі слова мають форму кличного відмінка: *пане Віталію, друже Євгенію, колего Маріє*.

У звертаннях, що складаються із загальної назви й прізвища, кличну форму має тільки загальна назва, а прізвище виступає у формі називного відмінка: *депутате Соколовський, пані Кравець, добродію Мазур*.

У звертаннях, що складаються із двох загальних назв, у кличному відмінку обов'язково вживається перше слово, друге може виступати у формі як називного. так і кличного відмінка: *добродію секретар (секретарю), пане голово (голова), товаришу майоре (майор)*¹.

Відмінювання слов'янських та неслов'янських прізвищ

Жіночі і чоловічі прізвища на **-а, -я**, що належать до іменникового типу, відмінюються, як іменники I відміни (*Щербина,*

¹ Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. — К. : Наук. думка, 2012. — 288 с.

Кучеря, Брага, Муха, Морока), при цьому чергування приголосних у непрямих відмінках зберігаються.

Жіночі прізвища на *о* та приголосні не відмінюються: *Гладій, Коваленко, Мороко, Коваль*. Чоловічі прізвища не відмінюються, якщо закінчуються на *-е, -і*: *Ле, Трублаїні, Роде, Півторадні*.

Прізвища, які походять від назв тварин, предметів у офіційних документах рекомендується вживати у поєднанні з ім'ям, назвою посади: *оголосити подяку Ірині Петрівні Зозулі, схвалити пропозицію інженера Пасіки Р. Ю., виступив доцент Паляниця С. Д.*

У подвійних прізвищах компоненти змінюються за загальними правилами: *драматургія Карпенка-Карого, повість Нечуя-Левицького, трагічна доля Старицької-Черняхівської, але: творчість Михайла Драй-Хмари, музика Кос-Анатольського*.

4.3. Використання ступеньованих прикметників як один із виявів культури професійного мовлення юриста

Прикметник — самостійна частина мови, що виражає ознаку предмета, граматично виявлену в категоріях роду, числа і відмінка та відповідає на питання який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий?

Наприклад: сміливий, щаслива, зелене, Васине, батькова, братове.

Поняття якості в прикметнику може бути виражене безпосередньо через відношення до інших предметів, або через відношення до особи чи істоти.

Прикметники за значенням поділяються на такі розряди:

- якісні, що виражають ознаки предметів безпосередньо власним лексичним значенням: сумна пісня, яскрава особистість
- відносні, що позначають ознаку предмета не безпосередньо, а через відношення його до іншого предмета, явища, дій: вступний тест, прикордонний пост;

- присвійні, що виражають належність предмета певній істоті: материн рушник, Мартин зошит.

В українській мові розрізняють два ступені порівняння — вищий і найвищий, які можуть виражатися простими і складеними формами. ступені порівняння властиві тільки якісним прикметникам.

Вищий ступінь порівняння вказує, що в одному предметі ознака виявляється більшою мірою, ніж в іншому. Найвищий ступінь порівняння вказує, що ознака виявляється найбільшою мірою.

Зазвичай ступеньовані форми однокореневі з початковою, проте існують і суплетивні форми: *поганий — гірший, хороший — кращий, великий — більший, малий — менший*.

Окремі форми утворюють паралельні форми вищого ступеня: *тонший — тонкіший, швидший — швидкіший*.

Складена форма вищого ступеня утворюється за допомогою слів *більш, менш* і звичайної форми прикметника. Саме аналітична форма є більш поширеною в офіційно-діловому стилі: *більш відповідальний, витривалий, економний*.

У російській мові форми вищого ступеню порівняння вживаються у поєднанні з іменником у формі родового відмінка (*день длиннее ночи*) або зі сполучником *чем* (*Дело о краже оказалось труднее, чем о разбойном нападении*). В українській мові нормі відповідає вживання вищого ступеня порівняння з прийменником *від, порівняно, з*, або зі сполучником *ніж, як*. Проте в науковому й офіційно-діловому стилях віддається перевага використанню вищого ступеню порівняння з прийменником *порівняно з*.

В офіційно-діловому стилі перевага надається складеній формі найвищого ступеню порівняння прикметників порівняно з простою. Складена форма утворюється сполученням слів *найбільш, найменш* із прикметником звичайної форми: *найменш зручний, найбільш відповідний*. Форми зі словом *самий* в українській мові мають просторічний характер.

Поширеною помилкою є контамінація простої і складеної форм ступенювання: *більш відповідальніший, менш впливовіший*¹. Нерідко мовці вдаються до неправильного узгодження простої форми вищого ступеня, як-от: *Знання студентів 5 курсу вище, ніж у третьокурсників; Остання стаття набагато професійніше; У цьому сезоні бензин дорожче, ніж у попередньому.*

Ступеньовані форми прикметників можна уживати лише в тому контексті, зі змісту якого розуміло, що з чим порівнюється, за наявності однієї і тієї ж ознаки, наприклад, речення: *Найнебезпечнішою (у порівнянні з чим?) формою заманювання підлітків до вживання наркотичних речовин була організація «клубів», у які підступна сировина потрапляла в руки молоді безплатно; Найбільш небезпечною (у порівнянні з чим?) формою втягування молоді в наркобізнес стали нові форми організації їх відпочинку — побудовані неправильно, бо невідомо, що з чим порівнюється. Слід: *Небезпечною формою...; Дуже небезпечною...**

Форма вищого ступеня постає в результаті зіставлення не з одним, а із сукупністю предметів. У такому разі вона набуває видільного значення і за змістом наближається до найвищого ступеня. Однак такого значення набуває лише обмежена кількість слів, хоч і дуже поширених: *кращий, гірший, нижчий, молодший, старший; кращий курсант, молодший у колективі, вищий у шерензі, нижчий на вулиці.*

4.4. Труднощі у сполученні числівників з іменниками в українській мові

Числівник — це частина мови, яка означає абстрактно-математичну кількість (12, 124, 52/3, 0,25) або точно визначену кількість предметів при лічбі (25 кілометрів, 150 грамів).

¹ Українська ділова і фахова мова : практ. посіб. на щодень / [М. Д. Гінзбург, І. О. Требульова, С. Д. Левіна, І. М. Корніловська]; за ред. М. Д. Гінзбурга. — К. : Фірма «ІНКОС», Центр навчальної літератури, 2007. — 672 с.

Збірні числівники широко використовуються в розмовному і художньому стилях, а науковому й офіційно-діловому — невлас- тиві. Кількісні числівники належать до стилістично нейтральних одиниць і використовуються у будь-якому стилі.

Розрізняються числівники двох розрядів і сполучуваністю. Так, збірні числівники, наприклад, вживаються з іменниками, субстантивованими прикметниками і дієприкметниками, що називають осіб чоловічої статі, а також з іменниками спільного роду (*трое сусідів, двоє лікарів, двоє приїжджих, трое чергових, п'ятеро відпочиваючих, четверо невдах, двоє забіяк*). Відповідно до літературної норми збірні числівники не сполучаються з іменниками, що називають осіб високого суспільного становища. З такими іменниками вживаються кількісні числівники; три генерали, два президенти, три академіки;

Числівник посідає в професійній літературі та документах юриста значне місце, оскільки є потреба в оперуванні поняттями, пов'язаними з цінами, грошима, цінними паперами, віком людей, датами та іншими числовими поняттями. Нерідко числівниками послуговуються в звітах, інформаційних зведеннях тощо. *Давайте з'ясуємо, на позначення чого вживаються числівники, наприклад, у документації (заповіт, довіреність, договір, позовна заява тощо) цивільного юриста?*

Числівники керують певними формами відмінків іменників, з якими сполучаються, або узгоджуються з ними.

1. Числівник один узгоджується з іменником у роді, числі й відмінку: один зошит, одна книжка, одно (одне) перо. Числівник одні сполучається з іменниками, що мають тільки форму множини (множинні іменники): одні сани, канікули, ворота.
2. Числівник два має дві форми роду (два — чоловічий і середній, дві — жіночий): два плуги, озера, дві річки.
3. Після числівників два, три, чотири (а також після складених числівників, останнім слово яких є два, три, чотири) іменники вживаються у формі називного відмінка множини: два трактори, три автомашини, двадцять чотири причепа.

Якщо при іменниках є прикметники, то вони можуть мати форму називного (три нові касети) або родового відмінка множини (три нових касети).

Щоб закріпити ваші знання щодо нормативного використання числівників під час професійної діяльності, зосередимо увагу на типових помилках у використанні числівників:

1. Неправильне поєднання числівників із відмінковими формами іменників:

Неправильно: *півтори роки, три километра, два професора* —
правильно: *півтора року, три кілометри, два професори.*

2. Невідмінювання або неповне відмінювання складних і складених числівників:

Неправильно *сімсот сімдесяти восьми тонн металу не було оприбутковано на складі, починаючи з 1990 року; Більше сорок автомобілів не пройшли техогляду.* (З'ясувати зі студентами як треба).

3. Вживання збірних числівників (властиві розмовно-побутовому мовленню) замість власне кількісних у офіційно-діловому мовленні: *двоє професорів, сімнадцятеро депутатів, троє міністрів*, замість *два професори, сімнадцять депутатів, три міністри.*

4. Неправильне відмінювання числівників *сто, сорок, дев'яносто*. Як ви пам'ятаєте, в усіх відмінках, крім називного, мають флексію —а.

5. Відмінювання в числівниках на позначення десятків обох частин: *семи десяти, шестидесятьом*, хоча за нормами відмінюється лише остання частина.

6. Уживання іменників замість числівників: *пара, десяток, дюжина, сотня*.

7. Уживання неозначено-кількісних числівників: *кілька, кількасот*.

Числівники можуть вступати у синонімічні відношення. Синонімами можуть бути: кількісні і збірні числівники (*шість студентів* — *шестеро студентів*), словосполучення на позначення часу

(12 годин 30 хвилин — пів на першу), числівники та іменники з числовим значенням (п'ять — п'ятірка)¹.

При виборі граматичного синоніма враховуються семантичні, функціонально-стилістичні особливості двох розрядів числівників.

4.5. Специфіка вживання займенників у текстах документів і наукових творів

Займенники привертають до себе увагу насамперед специфікою семантики: вони не називають особу, предмет, явище, а лише вказують на них.

За значенням займенники поділяються на дев'ять розрядів:

- 1) особові — указують на особи: я, ми (1-ша особа), ти, ви (2-га особа), він, вона, воно, вони (третя особа);
- 2) зворотний себе — указує на ту особу, яка виконує дію;
- 3) присвійні — указують на належність предмета 1-й особі: мій, наш; 2-й особі: твій, ваш; 3-й особі множини: їхній; особі, яка виконує дію — свій; на належність предмета 3-й особі однини указують особові займенники в родовому відмінку його, її;
- 4) вказівні — указують на предмет: цей, той (оцей, отой); на ознаку: такий (отакий); на кількість: стільки;
- 5) означальні — весь (ввесь, увесь), всякий (усякий), кожний, інший, сам, самий;
- 6) питальні — являють собою запитання до іменника: хто?, що?; до прикметника: який?, чий?; до числівника: скільки?, котрий?;
- 7) відносні — ті, що й питальні, але вживаються для приєднання підрядних речень до головних: Благословен же той, хто від грози не никне, і пісня, що летить до радісних небес (В. Сосюра);

¹ Українська ділова і фахова мова : практич. посіб. на щодень / [М. Д. Гінзбург, І. О. Требульова, С. Д. Левіна, І. М. Корніловська]; за ред. М. Д. Гінзбурга. — К. : Фірма «ІНКОС», Центр навчальної літератури, 2007. — 672 с.

- 8) неозначені — утворюються від питальних за допомогою часток *аби-*, *де-*, *сь-* (пишуться разом) та *хтозна-*, *казна-*, *бозна-*, *будь-*, *небудь-*, *невідь-* (пишуться через дефіс): *абиякий*, *дехто*, *щось*, *хтозна-скільки*, *казна-яка*, *бозна-що*, *будь-хто*, *котрий-небудь*, *невідь-скільки* та ін.;
- 9) заперечні — утворюються від питальних за допомогою частки *ні-* (пишуться разом): *ніхто*, *ніщо*, *ніякий*, *нічий*, *ніскільки*, *нікотрий*.

Використовують займенники у офіційно-ділових і наукових текстах з метою уникнення повторів, конкретизації контексту, проте неправильна побудова фрази із займенником може призводити до двозначності повідомлюваного: *Передана до суду справа директора Орлової О. Д. свідчить про належну її підготовку. Правильно: Передана до суду справа директора Орлової О. Д. свідчить про належну підготовку необхідної документації. Або: Усім відома ситуація в правоохоронних органах: бракує досвідчених фахівців, пального, сучасної апаратури та автомобілів і водночас їм доводиться часто вислуховувати нарікання громадян на їхню незадовільну роботу. Правильно: Усім відома ситуація в правоохоронних органах: бракує досвідчених фахівців, а також часто не вистачає пального, сучасної апаратури та автомобілів. І водночас їм, правоохоронцям, доводиться часто вислуховувати нарікання громадян на свою адресу щодо незадовільного виконання ними своїх обов'язків¹.*

Неприйнятним в офіційно-діловому та науковому стилях є вживання займенника *я*. У службовому листуванні, наукових роботах найчастіше послуговуються формою множини: *Ми розглянемо вашу справу; У процесі дослідження нами зроблені такі експерименти...*

У наказах, розпорядженнях, резолюціях займенник *я* пропущається, вживається лише особова форма дієслова: *наказую, вимагаю, прошу, рекомендую, не заперечую*.

Уведення особового займенника *Вас*, *Вам* пом'якшує категоричність будь-якої вимоги: *Ваша присутність необхідна; Прошу Вас з'явитися. Порівняйте: Вимагаю з'явитися.*

¹ Токарська А. С. Юридична лінгвістика — новий напрямок у науці / А.С.Токарська // Вісник ЛАВС МВС України. — 2003. — №1. — С. 225-229.

Присвійні займенники *її, його, їх, свій*, уживання яких у тексті пов'язане з двома іменниками, призводять до двозначності вислову: *Представник митниці наказав депутатові віддати свій паспорт. Правильно: Представник митниці наказав, щоб депутат віддав свій паспорт. Представник митниці наказав депутатів: «Віддайте свій паспорт».*

Подібних помилок варто уникати й у вживанні займенника *себе*: *Командир наказав капітанові викликати вогонь на себе та вказівного займенника цей: Організована злочинність дедалі набуває поширення. Боротьба зі збройними угрупованнями посилюється. З цим не можна миритися.*

Поширеною помилкою є надмірне вживання присвійних займенників: *мій власний план, моя автобіографія, моя власна точка зору; на мою думку, я вважаю.*

Ненормативними є вислови *поводити себе, чути себе, представляти собою*, замість *поводитися, почуватися, чути, бути (є)*.

Уживання російського займенника *любой (любий)* замість *будь-який* також є порушенням норми.

4. 6. Особливості вживання й перекладу дієслівних форм в офіційно-діловому та науковому стилях

Якщо іменники створюють ефект статичності, то дієслова забезпечують динаміку розгортання дії.

Дієслова не часто і специфічно вживаються в офіційно-діловому стилі. У їх відношеннях з іменником вони організують виклад думок, пов'язаних з діяльністю людини, з різноманітними процесами тощо.

Нагадаємо, що дієслово має кілька форм: інфінітив, особові, безособові, дієприкметник, дієприслівник. *Спробуйте навести приклади для ілюстрації кожної з них.*

У писемному діловому мовленні, особливо в актах, наказах, розпорядженнях, часто вживається інфінітив, який надає висловлюванню категоричного характеру, передає необхідність та обов'язковість дії: *зарахувати, звільнити*. У професійному мовленні інфінітив має вживатися із закінченням **—ти**, оскільки **—ть** властиве розмовній, художній мові.

В офіційно-діловому стилі інфінітив уживається в ролі наказового способу: *забезпечити умови праці, подати довідки, виконати розпорядження*.

Дієприкметник — це особлива форма дієслова, що виражає динамічну ознаку предмета за дією, яку він сам виконує (активні дієприкметники) або яка на нього спрямована (пасивні дієприкметники).

Труднощі при перекладі з російської становлять дієприкметникові форми і породжують помилки такого роду: *пишучий в усі інстанції, підвипивши молодики, нападаючий на нього, повеселівши хлопці*.

Активні дієприкметники теперішнього часу в сучасній українській мові вживаються обмежено. Відповідниками російських активних дієприкметників теперішнього часу є:

- 1) Підрядні частини складнопідрядних речень — для позначення перебування у стані дії: *обучающий студента преподаватель — викладач, який навчає студента; бегущий навстречу человек — людина, яка біжить назустріч; говорящий громко мужчина — чоловік, який голосно говорить;*
- 2) Прикметники на **-альний (-яльний)**. **-ільний, -увальний (ювальний), -ний** на позначення властивостей суб'єктів та об'єктів дії: *решающий — вирішальний; колеблющийся — коливний; меняющийся — мінливий;*
- 3) Іменники на позначення об'єктів і суб'єктів дії: *заведующий — завідувач; начинающий — початківець; командующий — командувач;*

4) Дієприкметники, якщо вони набули прикметникового значення: *волнующий — хвилюючий; знаючий — знаючий.*

Російські активні дієприкметники минулого часу доконаного виду творяться від основи неперехідних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса *-л-*: *замёрзший — замерзлий; засохший — засохлий.*

Російські активні дієприкметники минулого часу недоконаного виду із суфіксом *-вш-* перекладаються описовою конструкцією: *помогавший — який допоміг; подписавший — який підписав; нашедший — який знайшов.*

Пасивні дієприкметники мають форму минулого часу, яка утворюється за допомогою суфіксів *-н-, -ен-, -т-*: *завершений, набутий, вирішений.*

У діловому мовленні перевага надається українським зворотам дієприкметникового типу над описовими конструкціями (підрядними частинами складнопідрядного речення) при перекладі термінозворотів: *бегающий фронт волны — рухомий фронт хвилі; выдерживаемый процесс — витримуваний процес*

В офіційно-діловому стилі активно використовуються дієприслівники та дієприслівникові звороти, особливо кліше у зазначеній граматичній формі. Функція дієприслівника — вказівка на додаткову або супровідну дію, що надає висловлюванні чіткості та стислості.

Дієприслівниковий зворот — це дієприслівник разом із залежними від нього словами. У реченнях із дієприслівниковим зворотом дія, названа присудком і дія, названа дієприслівником обов'язково виконується одним суб'єктом: *Уклавши угоду, ми відкрили великі перспективи. А не: Уклавши угоду, перед нами відкрилися великі перспективи.*

Тому подані далі речення потребують коригування: *Ідучи щодня на службу, зброя повинна вичищатися. Будучи на нараді, питання про зростання злочинності стояло надто гостро. Навчаючись разом в університеті, він залишився для мене другом на все життя.*

В офіційно-діловому стилі зафіксовані такі форми дієслів: інфінітив (поширений у розпорядчих документах); особові та родові форми (підсумкові та особисті документи); дієприкметники та дієприслівники (пояснювальні, протоколи працівників ОВС, характеристики тощо), безособові дієслівні форми на *—но*, *—то* (звітні документи). За своєю семантикою та використанням форми на *—но*, *—то* становлять специфіку української мови, яка вирізняє її з-поміж інших слов'янських мов

Коли потрібно виділити або відтінити суб'єкт дії — юридичну чи фізичну особу — як джерело розпорядчих дій, використовується активний стан. Фраза при використанні активного стану починається підметом. Наприклад: *Інститут лінгвістики та права не заперечує*.

Коли необхідно наголосити, що факт завершення дії має значення більше, ніж вказівка на особу, використовують пасивний стан: *Лист надіслано; Ваша пропозиція схвалена...*

Блок самоконтролю № 4:

1. Дайте відповіді на запитання:

1. Що таке граматична правильність мовлення?
2. Яку роль у висловлюванні відіграють відмінкові форми іменників?
3. Які ви знаєте паралельні форми іменників? Наведіть приклади.
4. Які помилки трапляються при відмінюванні числівників? Чим це зумовлене?
5. З якою метою використовується прямий і зворотний порядок слів?
6. Які найтипівіші помилки трапляються в побудові речень? Наведіть приклади і поясніть шляхи їх виправлення.

2. Тестові завдання:

- 1. У котрому рядку всі терміни написано відповідно до орфографічних норм:**
 - а) дефузія, мультивектор, псевдо-сфера
 - б) прирогатива, професіоналізм, сегмент
 - в) раритет, експресивність, від'ємне число
 - г) дезинформація, багатограник, стверджуюче речення
- 2. Котрий термін утворений префіксальним способом:**
 - а) каталог
 - б) імміграція
 - в) макроекономіка
 - г) аббревіатура
- 3. Котре термінологічне словосполучення ненормативне:**
 - а) текстовий редактор
 - б) діюче законодавство
 - в) квантова теорія
 - г) логічна операція
- 4. Котре термінологічне словосполучення нормативне:**
 - а) копіюючий пристрій
 - б) ведучий програміст
 - в) кризисні процеси
 - г) окличне речення
- 5. Позначте рядок стилістично нейтральних слів.**
 - а) Добренький, лементувати, зодчий;
 - б) стіл, книга, прапор;
 - в) реготати, заливатися, стяг;
 - г) синенький, малесенький, дубище.
- 6. Позначте рядок професійних слів.**
 - а) Шприц, ін'єкція, пацієнт, скальпель;
 - б) моряк, штиль, книга, риболовля;
 - в) учень, роман, педрада, щоденник;
 - г) рея, камбуз, кубрик, вахта.

7. Позначте рядок стилістично забарвлених слів.
- а) Дорогий, одинокий, коріння;
 - б) шкандибати, малесенький, плестися;
 - в) сигнал, високий, переслідували;
 - г) книга, йти, добрий.
8. Позначте рядок, який складають лише загальноживані слова.
- а) Ін'єкція, зайвий, козаки;
 - б) світло, когут, господар;
 - в) урок, плай, ковдра;
 - г) доглядати, круглолиций, день.
9. У якому рядку всі словосполучення є фразеологізмами?
- а) П'ятами накивати, швидко втекти, хапати дрижаки;
 - б) ні пари з уст, комарика придушити, як кіт наплакав;
 - в) стояти як пень, весела людина, зуб на зуб не попадає;
 - г) сидіти склавши руки, дбайливо доглядати, бігти стрім-голов.
10. У якому рядку фразеологізми мають значення молодий?
- а) Ні пари з уст, мало ще каші з'їв;
 - б) молоко на губах, курча жовтороте;
 - в) горобеня жовтодзьобе, наробити галасу;
 - г) немає гаразду в голові, жуки в голові.

3. Творче завдання:

Прочитайте твір Остапа Вишні. З'ясуйте, за допомогою яких мовних засобів автор досягає комічного ефекту.

Чухраїнци

Країна «Чукрен», як про те свідчать матеріали, знайдені при розкопках гробниці чухраїнського царя Передериматнюріохора, розлягалася на чималій просторіні від біблійської річки Сону аж до біблійської річки Дяну. Біля річки Дяну простягалася

пасмо так званих Кирпатих гір. Це на Заході... Південь країни «Чукрен» обмивало море з водою синього кольору. Синім те море зробилося дуже давно, ще тоді, коли найбільша в світі катаклізма одділила океан від землі. Тоді те море хотіло зробитися океаном — надулося, посиніло, та так синім на весь свій вік і залишилося.

В синє море текла найулюбленіша чухраїнцями річка Дмитро. А на південному заході була друга велика річка — Дситро. Від цих річок і чухраїнці прибрали назву: наддмитрянців і наддситрянців. Наддмитрянці — це ті, що жили над річкою Дмитром, а наддситрянці — над Дситром. Чухраїнців було чимало: щось понад тридцять мільйонів, — хоч здебільша вони й самі не знали, хто вони такі суть...

Як запитають було їх:

— Якої ви, лорди, нації?

Вони, почухавшись, відповідають!

— Та хто й зна... Живемо в Шенгеріївці. Православні.

«Чукрен» була країна хліборобська. На ланах її на широких росли незнані тепер хліба-книші, паляниці, перепічки... А найбільше чухраїнці любили на вгородах соняшники.

— Хороша, — казали вони, — рослина. Як зацвіте — зацвіте — зацвіте! А потім, як ісхилить голову і стоїть перед тобою, як навколюшках... Так ніби він — ти, а ти — ніби пан. Уперто покірлива рослина. Хороша рослина.

Остап Вишня

Цікаво знати!

- Для потреб повсякденного спілкування досить невеликої кількості слів. Але для читання і розуміння книг їх треба знати дуже багато. Встановлено, що дитина 7 років уже використовує близько 5000 слів, а в 14 років — до 10000; обсяг словника конкретної людини залежить від роду її занять, освіченості і здібностей.

- Словник мови прозових творів Т. Г. Шевченка охоплює 20 000 слів, а поетичних — понад 10 000.
- Лексичне значення слова хоч і стійке, але не залишається незмінним. Наприклад, запозичене слово білет первісно означало «водяна бульбашка», «брунька», «золота капсула з амулетом», з часом набуло нового значення — «записка з печаткою», пізніше — «Картка з екзаменаційними питаннями»; розмовне — те саме, що квиток.

Утворіть із поданих словосполучень і речень схему, відповідь ілюструйте прикладами. Слово та його зв'язки. Фонетично оформлене. Може мати семантичні зв'язки. Має словотворчі відношення. Є граматична форма. Є граматичне і лексичне значення.

Висловте власну точку зору за поданим реченням:

Справді, слово не відображає предмет безпосередньо, воно тільки позначає його умовним символом (*В. Колесов*).

Розділ 5

СИНТАКСИЧНИЙ АСПЕКТ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ ЮРИСТА

5.1. Культура використання однорідних членів речення та узагальнювальних слів при них в діловому та науковому тексті

У професійній діяльності юристам нерідко доводиться стикатися з потребою надати фактам, подіям, особам або явищам розгорнуту характеристику, перерахувати особливості обставин, деталізувати опис суб'єктів або об'єктів, що дозволяє конкретизувати реалії дійсності. У мовному аспекті в такому разі йдеться про використання однорідних членів речення: *Права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави*. Таким чином, однорідні члени речення відтворюють логічний хід думки, її послідовне розгортання або уточнення одних понять іншими, більш конкретними.

Однорідні члени речення — це члени речення, які виконують однакову синтаксичну функцію, мають здебільшого одне морфологічне вираження і пояснюють одне слово в реченні.

Найістотніша ознака однорідних членів у граматичному відношенні — їхня функціональна рівноправність. Однак ця автономність відносна, доволно міняти місцями однорідні члени речення усе ж не можна, тому що деколи від цього може змінитися або стати нелогічним зміст¹.

¹ Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.

Найпростіший приклад: Хлопець біг, спіткнувся і впав, де однорідні присудки означають послідовність дій. Аналогічні приклади можна навести і з книжних стилів: вироблення і прийняття стратегії розвитку підприємства; вибір і дії менеджера; передбачати безробіття і готуватися до нього; становлення та розвиток ринкових форм господарювання тощо.

Правильна побудова однорідних рядів означає чіткість і логічність висловленої думки, зокрема і в професійному мовленні юриста. Наведемо деякі з них.

Правила побудови рядів однорідних речень:

1. Перелік ознак, явищ та фактів повинен бути здійснений на одній підставі: за віком, фізичними даними, психологічними ознаками, метою тощо: *Люди, сім'ї були учасниками важливих подій...*
2. Члени ряду однорідних повинні виключати один одного. Так, не можуть поєднуватися як однорідні родові й видові поняття, наприклад: *накази, розпорядження, рекомендації, документи...; газові пістолети, мисливські рушниці, зброя...*
3. Якщо ряд однорідних членів логічно вичерпаний, то в кінці ряду перед останнім словом повинен стояти сполучник, наприклад: *Зі складу викрадені: автомати 2 (два), набої — 13 (тринадцять), взуття — 3 (три) пари чобіт та наплічники — 3 (три) штуки.*
4. Якщо ряд однорідних членів з певних причин не завершений, то нормативним є відсутність сполучника, наприклад: *Як встановило слідство, затримані займалися злочинним промислом у багатьох містах України: Луцьку, Одесі, Києві, Севастополі.*
5. При побудові однорідного ряду потрібно враховувати важливість повноти поділу.

На повноті переліку наголошують узагальнювальні слова, водночас вони допомагають зорієнтуватися у складних нагромадженнях

однорідних членів, виділяючи головне. Наприклад: *Перед новими демократіями постала низка важливих питань, а саме: забезпечення просування до конкурентної ринкової економіки, збереження і зміцнення недавно здобутої незалежності.*

Правила вживання сполучників між однорідними членами речення (далі — ОЧР):

1. Сполучники повторюються між ОЧР тоді, коли є потреба підкреслити значення кожного з них: *Уже в перші години після вчинення замаху до слідства були залучені і слідчі, і працівники прокуратури, і працівники СБУ.*
2. Якщо сполучник **і** може бути використаним перед кожним членом речення, то сполучником **та** не варто надуживати. Його можна використовувати якщо мова йде про поєднання віддалених або протилежних за семантикою понять: *Особу, якій заподіяно майнову шкоду і яка пред'явила вимогу про відшкодування збитків, слід визнавати одночасно потерпілою і цивільним позивачем та забезпечити їй усі передбачені законом права.*
3. За допомогою сполучника **і** можна поєднувати в пари слова на підставі спорідненості або протилежності якостей понять: *Людина, її життя і здоров'я, честі і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою цінністю.*
4. Двочленні сполучники **як... так і, не тільки... але й, наскільки... настільки, не так... як** повинні поєднувати однорідні поняття: *Власник звільняється від відшкодування шкоди, якщо доведе, що шкода не тільки не заподіяна з його вини, а й не є причиною моральної шкоди.*
5. Двочленний сполучник **як... так і** підкреслює двосторонність відношень і легко може бути замінений сполучником **і**: *Як вчора, так і сьогодні можна було одержати дозвіл на володіння холодною зброєю.*

6. Протиставний сполучник але має обмежувальний відтінок, сполучник а заперечує різкіше. Розмір однорідного ряду з розділовими сполучниками (чи, або), зазвичай, невеликий.

Прийменники при ОЧР. Якщо однорідні члени речення не поширені, досить вжити перед рядом прийменник один раз: *Пошуки вели у будинках, кінотеатрах, кафе, барах.* Проте якщо ОЧР поширені, то прийменники треба повторювати для того, щоб виділити кожен змістовий компонент речення: *Власник підприємства, установи й організації або уповноважений ним орган несе матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну працівникові каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також за моральну шкоду, заподіяну потерпілому власником фізичного чи психічного впливу небезпечних або шкідливих умов праці.*

Правила логічної побудови ряду ОЧР

1. Додержання логічної однорідності у побудові ряду ОЧР: *Власник складу-магазину заявив про викрадення жіночого одягу: зимові чоботи 30 (тридцять) пар, пальта осінні 8 (вісім) штук, костюми ділові 60 (шістдесят) штук.* Наприклад, у цей ряд не можна включати сумки, які не підпадають під узугальнювальне слово «одяг».
2. Логічність висловлювання порушуються в ряді ОЧР, якщо вони місять видові і родові поняття: *у масових безчинствах брала участь молодь: старшокласники, студенти, робітники.*
3. Ряд ОЧР повинен складатися із однакових членів речення: *Затриманий був неголений і в нетверезому стані.*
4. У ряді ОЧР не поєднуються члени речення і окремі речення: *До райвідділу прибули слідчі-експерти обговорити ситуацію і щоб вирішити, що робити далі.* Правильно: *... з метою обговорити ситуацію та узгодити подальші дії.*
5. Якщо при побудові висловлювання неможливо уникнути тавтології, слід речення розбити на пункти:

Відповідальність за порушення законодавства про інформацію несуть особи, винні у вчиненні таких порушень, як:

- необґрунтована відмова від надання відповідної інформації;
 - надання інформації, що не відповідає дійсності;
 - несвоєчасне надання інформації;
 - навмисне приховування інформації.
6. ОЧР повинні граматично узгоджуватися: *Пасажир зобов'язаний пред'явити посвідчення на вимога контролера або водія (а не водію).*

Неприпустиме порушення норм керування серед однорідних членів речення: *Як переконувала мати, син любить і гордиться своїм батьком; З давніх часів люди хотіли і шукали інформацію про своїх предків.*

5.2. Синтаксичне керування в текстах офіційно-ділового та наукового стилю

Синтаксичні норми часто пов'язані зі способом підрядного зв'язку слів у словосполученні — керуванням. Керування — синтаксичний зв'язок слів, при якому залежне слово стає в тому відмінку, якого вимагає головне слово¹. Моделі поєднання слів таким підрядним зв'язком відображають специфіку мови, закономірності сполучуваності слів.

Керування може бути пряме (безприйменникове) — одержати рекламації, обирати депутата, і опосередковане (прийменникове), тобто залежне слово приєднується до головного за допомогою прийменника — одержати від заводу, чекати на подругу. Воно також буває сильне і слабке. Сильне — «наявність залежного слова зумовлюється семантикою керуючого слова» (читати книжку, виконати доручення, скаржитися на втому), слабке — «виступає між словами, між якими зв'язок, хоч і можливий, але зовсім не обов'язковий» (подарунок від брата, подарунок для брата).

¹ Культура української мови : довідник / [Єрмоленко С. Я., Дзюбишина-Мельник Н. Я., Ленець К. В. та ін.] ; за ред. В. М. Русанівського. — К. : Либідь, 1990. — 304 с.

Типові порушення в побудові словосполучень, пов'язаних зв'язком керування, є результатом низького мовно-культурного рівня, недостатнього знання української мови. Перевірте, наприклад, чи правильні відмінки Ви вживаєте: *завідувач кафедри, командувач армії, згідно з наказом, відповідно до розкладу, усупереч проханню, ужити заходів, дякуючи долі*.

Керування — вид підрядного зв'язку, при якому головне слово вимагає від залежного певної відмінкової форми із прийменником або без нього: *доповісти керівництву, заступити на варту, втратити пильність, передати справу до суду*.

Керування виявляє специфіку мови, оскільки навіть у близькоспоріднених лінгвальних площинах можуть бути різні прийоми будування словесних конструкцій: *Про що йдеться? О чем речь? O co chodzi?*

Різні керовані відмінкові конструкції можуть бути синонімічними: *повідісна прокуророві — повідісна для прокурора; купиш тобі — купиш для тебе; приїхав машиною — приїхав на машині*. Варіантне керування виявляється в тому, що при одному стрижневому слові вживається дві або більше керованих форм в одному значенні: *повний почуттями, почуттів; дорогий мені, для мене; вчитися мові, мови*.

Іноді кероване слово може вступати у подвійну залежність, тобто може відноситися до різних слів у речення, що надає вислову двозначності: *Він заарештував бандита з кам'яним обличчям* (не зрозуміло, хто саме був з кам'яним обличчям). *Курсантові доводилося багато пояснювати*. (невідомо, курсант є суб'єктом чи об'єктом дії). *Сторож одразу повідомив про крадіжку чергового міліціонера* (сторож повідомив чергового про крадіжку чи черговий її вчинив).

У прийменниковому керуванні мовці нерідко припускаються помилок: *Про це курсант має пильнувати* (пильнувати цього); *Часто замовляли художників, граверів, так виникла традиція родовідних дерев; Плоди квітів символізували на представників роду; Люди,*

сім'ї були учасниками важливих подій, представників багатих людей; Дякуючи снігові, дільничний міліціонер швидко натрапив на слід злочинця.

Нерідко норма іншої мови накладається на українську, внаслідок чого виникають помилки такого типу: *дякувати кого (кому) благодарить кого. завдавати удар (удару) причинять удар, поставити паливом (паливо) снабжать топливом, завідувач кафедрую (кафедри) - заведующий кафедрой.*

Неправильне використання прийменників. Вони можуть бути зайві, наприклад: декларуючи про передачу землі — треба: декларуючи передачу землі; майте про це на увазі — треба: майте це на увазі; вага досягає до 60 кг — треба: вага досягає 60 кг; немає сумнівів про те, що... — треба: немає сумнівів, що...; не поступаються за рівнем — треба: не поступаються рівнем; повнитесь від щастя — треба: повнитесь щастям та ін., або, навпаки, правильними будуть конструкції з прийменниками, наприклад: *скупий словами — треба: скупий на слова; хворий грипом — треба: хворий на грип.*

В українській мові однокореневі слова часто керують різними відмінками: *сповнений гордістю (гордості), торкатися (чого?) — доторкатися (до чого?), дорівнювати (чому?) — рівнятися (на кого? на що?).*

Неоднакових відмінків вимагають слова-синоніми: *характерний для злочинця — властивий, притаманний злочинцеві, опановувати мову — оволодівати мовою, знущатися, глумитися, глузувати з жертви — збиткуватися над жертвою.*

Трапляються помилки у виборі керованої форми при однорідних членах речення. це відбувається, коли вживають один додаток при словах, які вимагають різних відмінкових форм: *З давніх часів люди хотіли і шукали інформацію про своїх предків. Він любив і пишався своєю посадою.*

5.3. Правильне узгодження підмета з присудком у ділових та наукових текстах як показник логічності висловлювання

Діловий стиль вимагає особливої чіткості в погодженні головних членів речення — підмета й присудка. Підмет у діловому тексті часто виражається цілісним за значенням сполученням слів, тому виникають варіанти погодження присудка з підметом. В одному випадку переважає погодження за змістом, в іншому — за формою. «Зміст і форма... — розмірковує щодо цього В. Кононенко. — Головним... у цьому «союзі» є, звичайно, зміст. Мовна форма підпорядкована його вираженню. Правильно передані граматичні відношення допомагають якнайповніше розкрити, що саме хотів повідомити мовець.

Присудок, як правило, узгоджується з підметом у спільних для них граматичних значеннях. Але у мовленні, зокрема діловому, спостерігаються певні види типових помилок у виборі форми присудка:

1. Іменник + прикладка — присудок узгоджується з іменником: *Школа-інтернат заснована в 1987 році.*
2. Загальна назва + власна — присудок узгоджується з загальною: *Танцювальний колектив «Сонечко» гастролював у нашому місті; Острів Хортиця — завжди був перлиною Запорізького краю; Місто Київ почало підготовку до виборів мера.*
3. Аббревіатура — присудок узгоджується з головним словом: *ДДУВС оголосив результати вступної кампанії.*
4. Власна назва іншомовного походження — присудок узгоджується з родовою назвою: *Гостинний Баку зустрів гостей.*
5. Кількісний, неозначено-кількісний (багато, мало, кілька) числівник; кількісний іменник (більшість, меншість) + іменники у Р. в. мн.
 - 5.1 форма числа присудка — одинна:
 - а) акцент на кількості видавців дії: *230 осіб взяло участь у маніфестації;*

- б) присудок стоїть перед підметом: *Надійшло до організації три телеграми;*
 - в) підмет називає неістоту: *Кілька давніх споруд стояло біля зруйнованого будинку;*
 - г) підмет означає часовий відрізок: *Вісім років минуло з того часу, як було засноване наше підприємство;*
 - г) до складеного підмета входить неозначено-кількісний числівник або іменники типу *більшість. меншість: Багато конкурентів зазнало збитків через банківську реформу; Більшість громадян України визнають наркоманію як одну з найбільших проблем держави;*
- 5.2 форма числа присудка — множина:
- а) акцент на назві виконавців: *П'ять депутатів прийшли на відкриття фірми;*
 - б) присудок означає активну дію: *Три дівчини працювали за комп'ютером; Якщо числівник у складі підмета закінчується на два, три, чотири, присудок ставиться у формі множини. Однина можлива тоді, коли повідомлення фіксує певний факт як підсумок або коли повідомленню надається безособового характеру,*
 - в) у реченні однорідні присудки або іменники: *Багато акторів, відомих політичних діячів прийшли привітати ювіляра; Більшість Піхотинців, артилеристів і бійців інших родів військ відбивали натиск ворогів на шосе.*

Блок самоконтролю № 5:

1. Дайте відповіді на запитання:

1. Що таке текст?
2. Як ви розумієте поняття «змістовий зв'язок між частинами тексту»?

3. Що таке тема і мікротема тексту?
4. Як визначити основну думку тексту?
5. Яку роль відіграє заголовок у тексті?
6. Чому в тексті виділяють абзаци?
7. Які види зв'язку речень зустрічаються в тексті?
8. Які засоби зв'язку речень у тексті використовуються при послідовному й паралельному зв'язках?
9. Чи взаємозамінні між собою слова заступник і замісник? Чому? Доведіть це (коротко, у письмовій формі).

2. Тестові завдання:

1. Текст — це:

- а) синтаксична одиниця, що утворюється поєднанням двох або більшої кількості повнозначних слів;
- б) стиль художньої літератури, який використовується в поетично-художній творчості;
- в) змістова, структурно-граматична єдність речень, груп речень, параграфів, розділів та інших мовленнєвих одиниць, у яких ширше і повніше, ніж у реченні, розгортаються і конкретизуються думки, воля, почуття;
- г) синтаксична одиниця, більша за словосполучення, що відзначається смисловою та інтонаційною завершеністю.

2. Мова — це:

- а) висловлювання, що складається із сукупності речень, тим самим утворюючи змістову й структурну цілісність;
- б) система фонетичних, лексичних, граматичних одиниць, що використовуються для вираження життєвих реалій у мовленні;
- в) практична реалізація ряду життєвих знань і досвіду людей від давнини до сучасності;
- г) тематична група речень.

- 3. Визначте, до якого типу мовлення належить наведений текст.**
Обличчя Оранти серйозне, навіть суворе. Вона справді здається непорушною, всесильною. Сині, блакитні, золотисті барви її вбрання надають постаті урочистості. Обличчя здається рожевуватим. Самих рожевих кубиків смальти на щоках, вустах, підборідді Богоматері не так багато. Але тонецька червона смужка, якою обведено її уста, ніс, повіки й підборіддя, немов накладає на сусідні кольори рожевість. Обличчя від цього оживає, виразність його посилюється. Не втративши за дев'ять з половиною років своєї краси, мозаїка Софії Київської є прикладом надихаючої сили мистецтва. *Д. Степовик*
- а) розповідь;
 - б) опис;
 - в) роздум;
 - г) міркування.
- 4. Укажіть, які з наведених жанрів характерні для наукового стилю мовлення:**
- а) промова, стаття, памфлет, гумореска;
 - б) устав, протркол, акт, кодекс, доручення, судовий вирок, резюме, розписка, інструкція, наказ, об'ява;
 - в) драма, проза та поезія;
 - г) монографія, наукова стаття, дисертація, анотація, рецензія, підручник, лекція.
- 5. Для якого мовного стилю характерне використання дипломатичних, юридичних, законотворчих, суспільно-політичних термінів:**
- а) художнього;
 - б) публіцистичного;
 - в) офіційно-ділового;
 - г) розмовного?
- 6. Для якого стилю мовлення основною сферою вживання є політична, суспільна, освітня масова агітація:**
- а) наукового;
 - б) публіцистичного;

- в) розмовного;
г) офіційно-ділового?
7. **Який зв'язок існує між частинами тексту, у якому певний фрагмент вимагає від читача пригадування змісту попередніх частин тексту:**
- а) контактний;
б) дискантний;
в) перспективний;
г) ретроспективний?
8. **Підтеми або мікротеми, що можуть бути виділені в межах основної теми тексту і для висвітлення кожної з яких необхідна певна кількість речень, називають:**
- а) текстом;
б) метою висловлювання;
в) складним синтаксичним цілим;
г) мовленням.
9. **Контактний зв'язок між частинами тексту — це:**
- а) зв'язок між реченнями чи групами речень, розташованих безпосередньо одне після одного;
б) зв'язок, що здійснюється на відстані;
в) зв'язок, який полягає в тому, що думка, висловлена в якомусь місці тексту, може бути розглянута через кілька абзаців або розділів;
г) зв'язок, за якого якийсь фрагмент вимагає від адресата пригадування змісту попередніх частин тексту.
10. **Що таке стилістика:**
- а) наука, яка вивчає мовні засоби з погляду їх використання залежно від умов, мети та характеру спілкування людини;
б) розділ мовознавства, який вивчає звукову систему мови, закони її функціонування й змінювання у мовному потоці;
в) розділ науки про мову, який вивчає будову та значення словосполучень і речень, способи та засоби зв'язку між їхніми складовими частинами;
г) наука, яка вивчає лексику?

3. Творче завдання:

Відредагуйте речення згідно із синтаксичними нормами української мови. Зверніть увагу на вибір прийменників. Від чого він залежить?

1. Зустрінемося у бібліотеки. 2. За вимогою пасажирів була зроблена зупинка. 3. Студентка не прийшла на заняття із-за хвороби. 4. Мене зустрів черговий по частині. 5. Курсанти взялися за роботу. 6. Я зайду до вас в десять годин. 7. Відбулася нарада по проблемам постачання сировини. 8. Секретар вийшов по справах служби.

Поясніть різницю у значенні таких слів. Як називаються такі слова? Складіть із ними речення (6 речень — на вибір).

Класний — класовий, талан — талант, дипломат — дипломант, формувати — формулювати, диктант — диктат, контакт — контракт, афект — ефект, тактовний — тактичний.

Розділ 6

СТИЛІСТИЧНІ НОРМИ ТА ЕТИКЕТНІ ФОРМУЛИ У ПРОФЕСІЙНОМУ МОВЛЕННІ ЮРИСТА

6.1. Умови логічності на рівні зв'язного тесту. Засоби організації зв'язного тексту. Причини порушення логічності у викладі текстів

Досить важливу роль при творенні текстів, у тому числі й правових, відіграє логічність як одна з умов їх правильної побудови. Це досягається за допомогою дотримання логічних норм під час переходу від однієї структурної одиниці тексту до іншої (окремих формулювань, речень, абзаців).

Логічність як усного, так і писемного мовлення має багато спільного з точністю. Вона характеризує зміст висловлювання і забезпечує його смислово послідовність, тобто логічним називається мовлення, що забезпечує смислові зв'язки між словами і реченнями в тексті.

Словесне вираження думки здійснюється за законами логіки — науки про мислення. Логічність виявляється в точності вживання слів і словосполучень, у правильності побудови речень, у смисловій завершеності тексту¹. На основі логічності визначаються доступність, дієвість, доречність мовлення. Основою логічності мовлення є логічне мислення, що формується запасом знань і

¹ Кравчук О. М. Культура мовлення — одна з основних ознак справжнього українця / О. М. Кравчук, О. Є. Клешова // Педагогіка і психологія професійної освіти. — Львів, 1998. — № 4. — С. 86-91.

вмінням їх передати співбесідникові. Щоб мовлення було логічним, треба володіти знаннями мови і законами зв'язного мовлення. Логіку висловлювання людина удосконалює протягом усього життя. Умови логічності, як і точності, бувають різні. Насамперед треба оволодіти логікою висловлювання. Людина, яка хоче навчитися говорити і писати логічно, повинна навчитися логічно мислити. Тому треба виховувати в собі уміння чітко і послідовно мислити. Необхідно оволодіти логікою викладу, враховувати мовленнєву ситуацію. Дотримання логіки викладу позитивно впливає на розуміння змісту висловлювання слухачем або читачем.

Логічне мовлення формується на основі:

- 1) навичок логічного мислення (вправного їх застосування), спрямованого як на нагромадження знань (логіки пізнання), так і на передачу цих знань співрозмовникові;
- 2) знання мовних засобів (і навіть позамовних — міміки, жестів), якими можна оформити думку;
- 3) володіння технікою смислової зв'язності, тобто логікою викладу, за якої не виникає суперечностей у межах цілого тексту.

Кожен із цих чинників удосконалюється впродовж життя людини. І якщо логіку викладу може контролювати оточення (дітей її навчають дорослі, учителі, пізніше можуть коригувати співрозмовники, усні й писемні зразки), то логіку пізнання контролює сам мовець. І якщо слова наздоганяють або випереджають думку, то виникає небезпека бути не зрозумілим, до того ж алогізми у мовленні, як правило, «готуються» помилками у ході пізнання.

ПРИЧИНИ ПОМИЛОК У ЛОГІЦІ ВИКЛАДУ:

1. Поєднання логічно несумісних слів (злюща баба-яга, а не злюща бабуся, страшно гарний, жах як весело).
2. «Зайві» слова (плеоназми) (травень, а не травень місяць, моя власна думка, моя автобіографія).
3. Заміна особової форми дієслова активного стану зворотним дієсловом (вибачте мені — вибачаюсь).

4. Неправильне чергування низки однорідних членів речення (письменники і поети).
5. Неправильне утворення аналітичних граматичних форм (найчастіше ступенів порівняння — самий найкрасивіший, більш виразніше).
6. Неправильна координація присудка із складеним підметом (дехто з нас знали).
7. Порухення порядку слів у реченні (Секретарка сиділа у приймальні, яку ми вперше бачили. Наші сусіди давно захоплюються виробами з макраме. Вони (хто — сусіди чи вироби) дуже гарні й усім, хто їх бачив, подобаються).
8. Вживання дієприслівникових зворотів на місці підрядних речень (Повернувшись у село, випускнику обіцяли роботу).
9. Неправильне використання сполучних засобів у складних реченнях: Чудова думка втрачає всю свою цінність, коли вона погано висловлена (Вольтер).

Дуже часто у своїй мові люди користуються словами, які на перший погляд точно передають їх думки, проте це не завжди так. Наприклад, дієслово *зустрічатись* уподобав останнім часом кожний, хто з тих чи тих причин береться за перо. Пише канцелярист:» У вашому звіті зустрічаються великі прорахунки та недоліки.»

Однак, *зустрічатися* можна з людиною, а у наведеній на початку фразі ніякої зустрічі нема — «прорахунки та недоліки» тут можуть тільки траплятися. Декому здається, що слово *професійний* — українське, а *професіональний* — російське. Це — помилка. Обидва ці слова — українські, але вони не є абсолютні синоніми й вживати їх довільно, кому як заманеться, не можна. Кожне з цих слів походить від схожих, але значеннєво неоднакових слів — *професія* й *професіонал*: «Закон професійної честі» (Словник за редакцією А. Кримського); а от у фразі з публіцистичної статті: «Тепер у кожному обласному центрі працює професійний український театр», — треба було написати «професіональний український театр», через те, що театр складається з професіоналів-артистів, а не з аматорів чи самодіяльників.

Як бачимо, більшість причин має лінгвістичну основу¹ — з'ясовується, як логіка викладу реалізується засобами літературної мови, зокрема її морфологічними та синтаксичними ресурсами.

Засоби організації зв'язного тексту. Зв'язність, безперервність і смислово завершеність тексту як пріоритетні текстові категорії забезпечують зовнішні засоби організації тексту — заміщувально-вказівна лексика; лексичні повтори із синтаксичним поширенням; частина прийменників, часток, слів перелічувальної семантики; текстотвірні сурядні сполучники тощо — й способи конструювання надфразної єдності, до яких ми зараховуємо парцеляцію, сегментування та приєднування, що витворюють експресивний синтаксис, вставні й вставлені конструкції, які, виступаючи способами членування мовленнєвого потоку на інтонаційно-сміслові відрізки, здатні витворювати смислово поліфонію; пряму мову та діалог, для яких осередком вияву постає лише текст.

6.2. Специфіка цитування в науковому тексті. Коректність та культура використання цитат

Текст (від лат. *textum* — сплетення, побудова, зв'язок) являє собою знаково-мовну реалізацію деякої системи інформації. Його можна розглядати як деяку лінійну послідовність знаків, що задана деякими культурними кодами. Залежно від характеру цих кодів тексти можуть бути: письмові (алфавітні, піктографічні, формульно-математичні та ін.), усні, технотронні, що задаються за допомогою звукозаписові, машинної пам'яті тощо.

Науковий текст виступає способом подання наукової інформації, результатом наукового дослідження. Він є тим інтелектуальним продуктом, що доводиться до наукової громадськості. Від якості тексту може залежати доля дослідження, його сприйняття

¹ Клешова О. Є. Типові відхилення від норми в сучасному українському мовленні / О. Є. Клешова // Образне слово Луганщини : матеріали ІХ Регіон. наук.-практ. конф. з укр. мови. – Вип. 9. – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – С. 127-130.

науковим співтовариством, вплив цього дослідження на процес розвитку науки. Звідси випливають дві найважливіші функції наукового тексту: виклад змісту наукового дослідження і його презентація.

У наукових дослідженнях часто використовуються *цитати* — *дослівні уривки з використаних джерел*, щоб за їхньою допомогою обґрунтувати, підтвердити або доповнити власну думку. Текст цитати береться у лапки і наводиться без жодних змін, зі збереженням особливостей авторського написання, зокрема орфографії, пунктуації і шрифтових виділень. Якщо доводиться цитувати не все речення, а лише окремі слова чи фрази (за умови, що думка автора не буде спотворена), то такі вислови беруться в лапки, пропуск позначається трьома крапками, вказується джерело, звідки запозичена думка. В такому разі може змінюватися навіть відмінок у слові чи словосполученні, якщо цитати не є повною і підпорядковується синтаксичній будові фрази, частиною якої вона стає.

При цитуванні та переказі джерел найчастіше використовуються такі словосполучення: *Автор писав /пише: «...» []; Як твердив /твердить...; Згідно з уявленням...; За словами...; На думку...; Як справедливо зазначив / зазначає...; Учений так характеризує (описує, подає)...; Можна навести такі слова видатного вченого...; Автор наголошує на...; З точки зору автора...; Автор виділяє (пропонує, рекомендує, вважає, стверджує, підкреслює)...» і т. д.*

Цитати мають подаватися лише з першоджерел, а не з праць інших авторів. Лише в тих випадках, коли першоджерело недоступне, можна скористатися цитатою, опублікованою в іншому виданні; тоді перед бібліографічним джерелом вказується: «цитується за:» або «цит. за...».

Якщо автор наукового дослідження робить у чужій цитаті певні виділення (курсив, розрядка, жирний шрифт тощо), аби акцентувати увагу на певному понятті чи фразі, то слід в дужках зробити відповідне застереження, вказуючи власні ініціали. Наприклад, (виділено мною. — Н. С.), (курсив наш. — Н. С.), (підкреслено мною. — Н. С.) і т. д. Подібні позначення доречні при власному перекладі тексту з іншої мови, якщо такого перекладу не існує чи він не збігається із уже відомим (переклад наш. — Н. С.). Доцільно подавати перекази

текстів інших авторів, максимально точно дотримуючись їхнього викладу, не допускаючи викривлення думок.

Кожна цитата неодмінно супроводжується посиланням на використане джерело. Недотримання цієї обов'язкової умови веде до плагіату. Коли текст дослідження перевантажений цитатами і суцільними посиланнями на авторитетів, то виникає підозра у відсутності авторських міркувань і знань самого дослідника; робота набуває характеру компіляції, перетворюється на «дайджест» чи хрестоматію «розумних ідей» попередників.

6.3. Процес спілкування: інтеракція, перцепція й обмін інформацією. Механізми взаєморозуміння, роль етики в їх застосуванні

Успіхи людини в житті, її взаємини з іншими членами суспільства залежать від уміння спілкуватися. Для більшості професій спілкування складає основу діяльності¹. Від форми, стилю спілкування, його емоційного забарвлення значною мірою залежить ефективність роботи. До подібних професій, безперечно, належить і професія юрист. Навички, уміння і здатності в сфері спілкування проявляються у ній як основні фахові риси особистості, особливо на управлінському рівні.

Як правило, у спілкуванні виділяють такі елементи:

1. Комунікативність, під якою розуміють, у вузькому значенні слова, обмін інформацією між суб'єктом і об'єктом управління;
2. Інтеракція — їх взаємодія, що передбачає певну форму організації, структуру підприємства;
3. Міжособова перцепція — процес взаємопізнання суб'єктами спілкування один одного як основа їх порозуміння

Комунікативна сторона включає засоби спілкування, якими є різноманітні знакові системи, насамперед промову, а також

¹ Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. — К. : Вид. дім «Academia», 1991. — 254 с.

оптико-кінетичну систему знаків (жести, міміка, пантоміма), пара- і екстралінгвістичні системи (інтонація, паузи, система організації простору і часу спілкування, система «контакту очей»). Важливою характеристикою комунікативного процесу з точки зору управління є намір його учасників вплинути один на одного. Під час спілкування між людьми повинна відбуватися не просто передача інформації від суб'єкта до об'єкта, але й уточнення, збагачення цих відомостей, формування установок, цілей, намірів.

Перцептивна сторона управлінського спілкування включає процес формування уяви іншої людини. З точки зору ефективності управлінського впливу процес сприйняття об'єктом і суб'єктом управління один одного не є рівноцінним. Наприклад, кожен керівник розуміє, наскільки важливо сформулювати необхідну уяву у підлеглих, існує навіть таке поняття, як самопрезентація керівника. Важливу роль у процесі управління відіграють сприйняття — рефлексія, ефекти «ореолу», первинності, новизни тощо.

Спілкування є не лише обміном інформацією і діяльністю, але і сприйманням, розумінням і оцінкою людьми один одного. Таким чином, сприймання, розуміння і оцінку людьми один одного і відображає соціальна перцепція або перцептивна сторона спілкування.

Інтерактивну сторону управлінського спілкування, тобто взаємодію керівника і підлеглого в процесі управління, можна інтерпретувати як організацію спільної діяльності виконавців. Обмін інформацією, знаннями, наявність порозуміння між суб'єктом і об'єктом управління реалізується при організації виконання управлінського рішення. Інтерактивна сторона включає вироблення загальної стратегії взаємодії, тому вона нерозривно пов'язана з практичною діяльністю об'єкта і суб'єкта управління.

Прагнення до взаєморозуміння — це етична проблема. Використання ж його механізмів, їх пошук, добір і зміна — це прояв моралі в реальності, свідчення моральності людини.

Серед механізмів взаєморозуміння виокремлюють ідентифікацію (уподібнення себе іншому) та рефлексію (у соціальній психології —

механізм усвідомлення індивідом чи групою того, як їх насправді сприймають і оцінюють інші індивіди чи групи).

Наприклад, спілкуючись, взаємодіють двоє активних людей. Отже, уподібнюючи себе з іншим, людина намагається досягти взаєморозуміння. При цьому спостерігається немовби заглиблення, перенесення себе в іншу людину, що допомагає певному усвідомленню її особистісних смислів.

Щоб досягти під час спілкування взаєморозуміння, необхідно враховувати не лише потреби, інтереси, установки іншого, а й думати про те, як він ставиться до ваших потреб, інтересів, установок, якими він бачить ваші індивідуальні особливості, як інтерпретує ваші емоційні реакції й думки. Іншими словами, рефлексія у процесі взаєморозуміння — це подвоєне, дзеркальне взаємовідбиття суб'єктами спілкування одне одного. Ідентифікація як механізм дещо схожа на емпатію — так зване афективне «розуміння», що зводиться до проникнення в переживання іншої людини. Розрізняють три складові емпатії: емоційну, що ґрунтується на механізмі наслідування моторних і афективних реакцій іншої людини; когнітивну, яка базується на інтелектуальних процесах; прогностичну, що проявляється як здатність людини передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях.

Ідентифікації та емпатії притаманне вміння поставити себе на місце іншого. При ідентифікації люди будують свою поведінку відповідно до позиції партнера. У разі емпатії одна людина намагається зрозуміти іншу, взяти до уваги позицію співрозмовника, поспівчувати йому, але діятиме відповідно до своїх уявлень.

Як механізм взаєморозуміння розглядають також прийняття ролей (майже те саме, що й рефлексія та децентралізація). Під децентралізацією розуміють зміну позицій суб'єкта внаслідок порівняння та інтеграції її з позиціями, що відрізняються від власної.

Науковці робили спроби описати механізми досягнення взаєморозуміння через певні прийоми. В їх основу було покладено формування нової спільної мови, намагання поступитися партнерові та діалог незалежних. Спільна мова — це найпоширеніший прийом,

зокрема, для створення нової групи або сім'ї. Мова, яку конструюють двоє, сприяє їхньому об'єднанню та вияву самосвідомості. Щоб сформувавши спільну мову, досягти взаєморозуміння в значимих позиціях, важливо вміти гнучко змінювати свою думку, бути різним — наполегливим і люблячим, веселим і серйозним¹. Щоб при цьому скоріше зрозуміти іншого, інколи варто відтворювати його поведінку, слова, інтонації, жести тощо. Це є свідченням того, що людину чують, ставляться до неї уважно та серйозно. Це допомагає уподібнитися іншому. Якщо ж з певних причин творчість у виробленні спільної мови відсутня, застосовуються інші прийоми взаєморозуміння — намагання поступитися іншому і діалог незалежних. Реалізація стратегії «поступитися іншому» передбачає, що той, хто стає на цей шлях, готовий відмовитися від якихось своїх інтересів, звичок заради спільної мети.

У тих випадках, коли люди не можуть виробити спільну мову чи відмовитися від індивідуальності та звичок, вони, поступаючись іншому, можуть говорити своєю мовою і розуміти при цьому мову іншого. Коли прийом «діалог незалежних» з метою взаєморозуміння використовують люди, між якими є емпатія, то вони розширюють свої горизонти, і кожний стає духовно багатшим. Якщо діалог незалежних виникає між людьми, які не сприймають одне одного, вони не можуть досягти взаєморозуміння.

Блок самоконтролю № 6:

1. Дайте відповіді на запитання:

1. Дайте визначення стилю літературної мови.
2. Що Ви знаєте про стилістичну норму?
3. Пригадайте функціональні стилі літературної мови.

¹ Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика : пробний підруч. для гімназій гуманіт. профілю / М. І. Пентиліук. — К. : Вежа, 1994. — 240 с.

4. На якій основі виділяють експресивні стилі мовлення?
5. Дайте порівняльну характеристику усної та писемної форм мовлення.

2. Тестові завдання:

1. **Укажіть словосполучення, в якому залежне слово стоїть перед головним:**
 - а) тихо підійшов;
 - б) читати вголос;
 - в) каша з молоком;
 - г) квіти з орігами.
2. **Укажіть пару неправильно побудованих словосполучень:**
 - а) сонячний день, доглядати тварин;
 - б) подякувати мамі, пішов по хліб;
 - в) скучив за сестрою, писав на українській мові;
 - г) теплий ранок, доглядати стареньку.
3. **Укажіть словосполучення, в якому головне слово виражене іменником:**
 - а) чисте небо;
 - б) поглянув на небо;
 - в) побачив небо;
 - г) перетворивши дії.
4. **Укажіть речення, в якому правильно поставлено тире між підметом і присудком:**
 - а) Книга то — джерело знань.
 - б) Найбільше — багатство здоров'я.
 - в) Природа — основа людського суспільства.
 - г) Море те — як багатство Землі.
5. **Укажіть речення, в якому є однорідні члени:**
 - а) Ліс якусь хвилину стояв нерухомо.
 - б) Мудрим ніхто не родився, а навчився.

- в) Солов'їні пісні навіювали на мене теплі спомини.
г) Хвилі накочувались одна на одну
- 6. Укажіть речення, в якому правильно розставлено розділові знаки:**
- а) І плащі, й костюми, й блузки — усе це можна купити в магазині одягу.
б) Ми назбирали: боровиків, маслюків, лисичок, сироїжок.
в) Вийшов з хати Юрко, і побачив велику крижану бурульку.
г) Море, було сьогодні непривітне.
- 7. Укажіть речення, в якому правильно виділене звертання:**
- а) Ні брате, я не залишу тебе самого.
б) Їж, Мартине, мати ще підкине.
в) Ловись рибко, велика та все велика.
г) Зранку піднімався легкий туман, а перед обідом, почав накрапати дощик.
- 8. Укажіть речення, в якому є вставне слово або словосполучення (розділові знаки не розставлені):**
- а) Журавлі ключем витягнулись в небі прощально закурликали.
б) Хвилі накочувались одна на одну і розбивались об каміння.
в) Як відомо ластівки на зиму відлітають у вирій.
г) Зранку піднімався легкий туман, а перед обідом, почав накрапати дощик.
- 9. Укажіть складне речення, в якому правильно розставлені розділові знаки:**
- а) Сонце вже заховалось, і по житньому полю потяглися вечірні тіні.
б) Якщо погода не зміниться ми, відкладемо турпохід на кілька днів.
в) Зранку піднімався легкий туман, а перед обідом, почав накрапати дощик.
г) Як відомо ластівки на зиму відлітають у вирій.
- 10. Укажіть речення з прямою мовою (розділові знаки не розставлені):**
- а) А сонце сідає й сідає за гору поволі змовкають пташки в лісі.
б) Біжить знов Лисичка польовою дорогою і зустрічає Їжака.

- в) Спочатку добре подумай а потім зроби так завжди радив мені дідусь.
- г) Як відомо ластівки на зиму відлітають у вирій.

3. Творче завдання:

Визначить порушення синтаксичних норм у поданих словосполученнях. З чим вони пов'язані?

План по заготівлі, по технічним причинам, заходи по забезпеченню, змагання по стрільбі, досвід по роботі з батьками, працюють по багато років, по заявках, цех по виготовленню, мешкати по вулиці, раз по раз, по всіх правилах, не по прямому призначенню, по наказу директора.

Прочитайте речення. Які норми мовного етикету вони виражають, що в них засуджується і чому?

1. Яка чемна у вас донечка: усім сусідам каже «добридень».
2. Привітний у мене сусід з, уважна людина: не забуває привітати мене з днем народження.
3. Яка неприємна людина: усім каже «ти».
4. Наша сусідка — чемна людина, завжди так ввічливо каже «спасибі» навіть за дрібну послугу.
5. Такі невиховані діти у наших сусідів: ніколи не вітаються.
6. Он сусідка сусідці розказує новини так, що на всю вулицю чути.
7. Що ви мене паном називаєте? Який я вам пан?
8. От невихована людина: рота не дає відкрити, все говорить, перебиває всіх.

Відредагуйте речення з однорідними членами, поясніть причини помилок. Розкрийте дужки.

1. На фабриці шиють брюки, куртки, пальта та інший верхній одяг.
2. Усього на збори прийшл () 32 студент (), 20 першокурсників і 12 другокурсників.
3. Порядок розміщення елементів ревізиту такий: посада, персональні, почесні та інші звання.
4. До

бібліотеки надійшл () кілька нових книг, журналів, підручників.
5. У постанові висловлен () висновки й побажання для подальшої роботи.

Переструктуруйте речення з дієприслівниковими зворотами згідно із синтаксичними та лексичними нормами.

1. Готуючися до заняття з математики, знайшовся в мене підручник. 2. Прочитавши лекцію, усе стало нам зрозуміло. 3. Беручи на кафедрі літературу, нас здивував її широкий вибір. 4. Приймаючи участь у конференції, нам надали можливість виступити з доповіддю. 5. Пишучи текст доповіді, було використано багато літератури. 6. Зустрівшись з другом на вулиці, було вирішено піти на тренування разом.

Розділ 7

РЕАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ ЮРИСТА ПІД ЧАС УСНОГО ВИСТУПУ

7.1. Культура усного ділового мовлення юриста

Етикетні вислови являють собою лексичне обмежене коло слів, це, як правило, мовні кліше, стандарти. Порушення мовленнєвого етикету можуть пояснюватися двома причинами:

- 1) незнанням або недостатнім знанням етикетних норм;
- 2) небажанням додержуватися їх.

Існує поняття *надмірності в мовленнєвому етикеті*, що полягає в нагромадженні однозначних висловів під час їхнього вживання.

Відбором етикетних мовних формул на кожному етапі створюється та чи інша *тональність спілкування*, яку можна визначити як ступінь дотримання етичних норм взаємодії комунікантів, як показник культури, інтелігентності співрозмовника. У європейському культурному ареалі розрізняють п'ять тотальностей спілкування: **високу, нейтральну, звичайну, фамільярну і вульгарну**.

Високою тональністю спілкування характеризується сфера суто формальних суспільних структур (урочисті заходи, дипломатичні прийоми, брифінги тощо).

Нейтральна тональність функціонує у сфері офіційних установ.

Звичайна тональність характерна для спілкування на побутовому рівні.

Фамільярна тональність забезпечує спілкування в колі сім'ї, у дружньому товаристві.

Вульгарна тональність спостерігається в соціально неконтрольованих ситуаціях.

У спілкуванні важливу роль відіграють, крім словесних (вербальних) засобів, невербальні (жести, міміка, інтонація), загальна манера поводитися. Не варто надто розмахувати руками та жестикулювати, ховати очі, «блукати» ними десь попід стелею чи відводити погляд. Як у кожному русі, жести можна «прочитати» додаткову інформацію про доброзичливість чи агресивність співрозмовника, так і в погляді можна почерпнути, за твердженням психологів, до 80 % інформації. Очі — дзеркало душі. З них можна прочитати про настрій, стан здоров'я, намір тощо.

Крім уміння спілкуватися, дуже важливо вміти слухати. Власне слуханню треба віддавати перевагу порівняно з іншими видами діяльності. Навіть якщо співробітник «несе ахінею», треба вміти вислухати його, бо цього вимагають правила хорошого тону¹. Якщо ситуація аж ніяк не дає вам цього зробити, варто попросити вибачення і перенести бесіду на інший час. Не вислухати навіть молодшого за віком чи нижчого за посадою — значить порушити один із приписів культури поведінки. Не вислухати старшого за віком чи посадою — означає виявити елементарну грубість. Тим більше перебивати в розмові будь-кого — це також ознака невихованості. У мовленнєвій поведінці проявляється особистість. Вона є свідченням рівня культури, вихованості, інтелігентності.

Мовний контакт, необхідний для досягнення комунікації (спілкування), реалізується спеціальними мовними засобами, скерованими на зав'язування, підтримання, припинення комунікації тощо. Іншими словами, встановлення і підтримання контакту обов'язково передбачав дотримання певних норм мовної поведінки (мовного етикету) співрозмовниками — уваги до партнера, врахування його потреб, доброзичливого ставлення, тобто дотримання

¹ Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика : пробний підруч. для гімназій гуманіт. профілю / М. І. Пентиліук. — К. : Вежа, 1994. — 240 с.

загальних вимог ввічливості. Отже, ввічливість в провідною рисою мовного (і не мовного) спілкування.

Проблема форм ввічливості в мові поряд з практичною актуальністю становить і певний теоретичний інтерес, її дослідження допомагав виявити деякі особливості «мовного мислення», окремі сторони взаємозв'язків між мовою і психологією людей, раси національно-культурної специфіки мовної поведінки та ін.

7.2. Жанри усного ділового мовлення, їх специфіка

Залежно від змісту, призначення, форми чи способу виголошення, а також обставин публічний виступ поділяється на такі жанри, як **доповідь, промова, лекція, виступ**¹.

Доповідь ділова містить виклад певних питань із висновками та пропозиціями. Інформація, що міститься в доповіді, розрахована на підготовлену аудиторію, готову до сприйняття, обговорення та розв'язання запропонованих проблем.

Доповідь звітна містить об'єктивно висвітлені факти та реалії за певний період життя й діяльності керівника, депутата, організації чи її підрозділу тощо.

Промова — це усний виступ із метою висвітлення певної інформації та впливу на розум, почуття й волю слухачів, логічною стрункістю тексту, емоційною насиченістю та вольовими імпульсами мовця.

Лекція є однією з форм пропаганди, передачі, роз'яснення суто наукових, науково-навчальних, науково-популярних та ін. Знань шляхом усного викладу навчального матеріалу, наукової теми, що має систематичний характер.

Навчально-програмові лекції становлять систематичний виклад певної наукової дисципліни. Обов'язковою складовою частиною цих

¹ Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. В. Русанівський та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.

лекцій має бути огляд і коментар наукової літератури, акцентування уваги на ще не розв'язаних питаннях і проблемах.

Настановча — вступна лекція має на меті ввести слухача в коло питань певної дисципліни, познайомити з її предметом, зацікавити слухачів подальшим вивченням запропонованого матеріалу.

Оглядові лекції, як правило, читають після вивчення всього курсу. Вони мають на меті систематизувати знання слухачів із певного предмета, наштовхнути на подальше самостійне опрацювання якоїсь проблеми, активізувати думку.

Лекції зі спеціального курсу зазвичай присвячені певній вузькій галузі науки, дослідження. Вони дають широкі можливості ввести слухачів у науку, збудити їх думку. Такі лекції значно легше побудувати як проблемні в порівнянні з навчально-програмовими.

Лектор повинен бути готовий до запитань слухачів за темою виступу. Відповіді його мусять бути коректними, виваженими й лаконічними.

Виступ, як правило, не готується завчасно, а є спонтанною реакцією на щойно почуте від промовця, доповідача.

Наукова дискусія — це обговорення будь-якого спірного наукового питання. Наукові дискусії мають свою специфіку. Дуже важливо формулювати свої думки однозначними й точними словами; терміни й абстрактні слова, важливі для дискусії, слід витлумачити попередньо.

Висуваючи якусь тезу, обов'язково стежать за тим, щоб у ній не було двох питань, якщо для кожного з них потрібні свої докази.

Найважливіше в науковій дискусії — точно визначити головну проблему й навколо неї зосередити увагу.

Виступаючий має подати слухачам ту інформацію, яка потрібна для того, щоб правильно зрозуміти й оцінити запропонований спосіб вирішення проблеми. При цьому треба дібрати такі аргументи, які б свідчили на користь запропонованого рішення. Добре,

якщо виступаючий уміє передбачити можливі контраргументи і вже у своєму виступі спробує спростувати їх.

Публічне мовлення становить собою один із жанрових різновидів мовленнєвої діяльності, досить своєрідний за своєю природою, місцем серед інших видів мовлення, а також за своїми якісними характеристиками.

Публічне мовлення — це особливий вид тексту, створюваний за законами риторики, орієнтований на переконання, що зумовлює його інтеграційну природу (письмово-усна форма реалізації, книжно-розмовний тип мовлення, підготовлено-імпровізіційний характер реалізації).

7.3. Етикетні формули ввічливості в усному діловому мовленні

Мовознавці виділяють у комунікативному акті різну кількість структурних компонентів, пов'язуючи з останніми й різні нерівноцінні й ієрархічно організовані функції мови, підпорядковані, основній функції — комунікативній. Проте майже всі дослідники визнають у комунікативному акті наявність такого компоненту як контакт між співрозмовниками.

Різні мови світу виробили спеціальні (лексичні, морфологічні, синтаксичні, просодичні) засоби вираження ввічливості, спеціальні етикетні мовні формули, які утворюють у кожній конкретній мові цілу систему — мовний етикет¹. Це насамперед такі усталені мовні формули, що вживаються при зав'язуванні контакту між комунікантами, як формули звертань і вітань: при підтриманні контакту — формули вибачення, прохання, подяки та ін.; при припиненні контакту — формули прощання, побажання тощо. Тобто, власне етикетні мовні формули. Сам же мовний етикет включав, крім власне етикетних мовних формул, ще й соціально-мовні символи етикетного рівня (наприклад, етикетні форми

заперечення (незгоди) і ствердження (згоди), форми питань, що використовуються в певних соціально-культурних групах)¹.

Мовний контакт, таким чином, повинен забезпечувати весь комунікативний акт від початку і до закінчення.

Відбором етикетних мовних формул у кожній ланці мовного контакту (зав'язування контакту, підтримання контакту, припинення контакту) створюється та чи інша тональність спілкування, тобто така соціальна якість ситуації спілкування, яку можна визначити як ступінь дотримання етичних норм взаємодії комунікантів, як показник культурності, інтелігентності співрозмовників.

У європейському культурному ареалі виділяють п'ять тональностей спілкування — високу, нейтральну, звичайну, фамільярну, вульгарну.

Звертання, вітання, вибачення, подяка, прохання, прощання як функціональні формули категорії ввічливості.

Соціальна маркованість форм ввічливих звертань *пане (пані), добродію (добродійко)*, що широко вживалися в дореволюційний час, ще досі не подолана. Щоправда похідне від слова *добродій* слово *добродійний* вже починає жити новим життям: *Добродійний концерт, добродійний захід, добродійний збір коштів* тощо.

В основі ввічливого поведіння лежить доброзичливість, доброзичливе ставлення до співрозмовника. Тому морфема *добр-* є дуже продуктивною у формулах ввічливості. Досить поширена ця морфема і в прямих звертаннях, які функціонують переважно в дружній (фамільярній) тональності: *Чоловіче добрий! Людино добра! Добра душа! Люда добрі!*

Особливо продуктивною морфема *добр-* є у формулах привітань, які, до речі, часто використовуються і замість формул-звертань, компенсуючи дуже бідний набір останніх: *доброго ранку, добрий день, добрий вечір* та ін.

Неважко помітити, що змістом вітань є добрі побажання. Фактично формули вітань є усіченими формами побажальних конструкцій:

¹ Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. — 3-є вид., випр. — К. : Знання, 2006. — 367 с.

(Я бажаю вам) доброго ранку! Доброго вечора! Доброї ночі!

Таким чином, у сучасній українській літературній мові найширшим арсеналом власне етикетних формул характеризується фамільярна тональність, яка є відкритою для варіантів, що утворюються лексичними, морфологічними, синтаксичними, просодичними і паралінгвістичними засобами їх вираження.

Висока і нейтральна тональності є менш відкритими щодо варіантності, вони, лімітуються емоційною нейтральністю.

Серед власне етикетних формул найвужчим запасом характеризуються формули-звертання, у яких простежується тенденція заміни формулами вибачення та формулами-замінниками усталених структур (моделей).

7.4. Етикет ділового листування

Ділове листування передбачає дотримання певних правил. Розглянемо основні з них. Починати листа необхідно із звертання, яке є загальноприйнятною формою ввічливості. Найпоширенішими є такі звертання:

Шановний (ім'я та по батькові)!

Вельмишановний (ім'я та по батькові)!

Шановний пане...! (Шановна пані...! Шановні панове!)

У листі прийнято зазначати звання адресата чи вказувати його професію: *Високоповажний міністре! Вельмишановний професоре! Високоповажний панепрокуроре!* В українській мові звертання ставляться у формі кличного відмінка. Вживання у звертанні іменників у називному відмінку є ненормативним.

Першою частиною будь-якого листа є мотивація, що пояснює спонукальні мотиви, причини складання листа.

Стандартні фрази, що вказують на мету *З метою якнайшвидшого вирішення питання... З метою виконання розпорядження... Для узгодження спірних питань...*

Стандартні фрази, що вказують на очікування відповіді і бажаний термін її отримання*Просимо відповісти якомога швидше. Просимо дати відповідь у двотижневий термін. Будемо вдячні, якщо ви дасте відповідь протягом трьох днів від дня отримання цього листа.*

Сподіваємося швидкої відповіді.

Будь ласка, якомога швидше телеграфуйте нам відповідь.

Дуже важливим є вибір завершальних речень. Він залежить від змісту листа. Найчастіше у кінці листа повторюють подяку, вибачаються за турботи, висловлюють надію на подальшу співпрацю тощо.

Запевнення адресата в тому, про що йшлося у тексті

Запевняємо Вас у нашій підтримці. Будемо раді співпрацювати з Вами.

Будемо раді допомогти Вам.

Висловлення сподівання

Сподіваємося, що наше подальше співробітництво буде таким само приємним і взаємовигідним.

Вибачення за турботи

Щиро просимо вибачення за затримку.

Просимо вибачення за зайві клопоти.

Ще раз просимо вибачення за неможливість вчасно виконати замовлення.

Ще раз перепрошуємо за завдані незручності.

У кінці листа можна подякувати за допомогу, підтримку тощо, а також повторити подяку, висловлену на початку:

Ще раз дякуємо за Ваш благодійний внесок...

Дозвольте ще раз подякувати Вам...

Ще раз висловлюємо щиро вдячність...

Хочемо ще раз висловити вдячність за сприяння у...

Не слід забувати про завершальну фразу. Найчастіше ділові листи завершуються такими мовними кліше:

З повагою

З найкращими побажаннями

*З вдячністю і повагою
З пошаною і сподіванням на зустріч
З вдячністю і найкращими побажаннями
З найщирішою до Вас повагою*

Дієслова вживаються переважно у формі 1-ї особи однини і множини:

*Прошу Вас
Повідомляємо Вам
Бажаємо успіхів*

Оскільки листування виключає невербальні елементи спілкування (міміку, жести), доцільно до тексту листів вводити звороти, які засвідчують шанобливе й позитивне ставлення до адресата. Із тексту сучасного листа повинен вимальовуватися образ адресанта: надійного партнера, постійного клієнта, чесного конкурента, порядної та культурної людини. Кореспонденція — візитка дописувача та обличчя установи, яку він презентує. Тому використання загальноприйнятих етикетних формул високої тональності є обов'язковим у листуванні.

Блок самоконтролю № 7:

1. Дайте відповіді на запитання:

1. Що таке бесіда?
2. Які види бесід ви знаєте?
3. Які етапи підготовки до бесіди?
4. Які особливості проведення бесіди керівника і підлеглого?
5. Які види прийому відвідувачів ви знаєте?
6. Які основні вимоги до особи, що проводить прийом відвідувачів?
7. Які особливості мови особи, що проводить прийом?
8. Назвіть жанри мовлення, властиві для усного ділового спілкування?

9. Охарактеризуйте ознаки, за якими усне ділове мовлення поділяється на приватне й публічне?
10. Назвіть мовні й позамовні характеристики усного ділового мовлення?
11. З'ясуйте, що впливає на вибір форми спілкування?

2. Тестові завдання:

1. Стили — це:

- а) сукупність мовних засобів, що свідомо використовуються мовцем за певних умов спілкування;
- б) функціональні різновиди загальнонаціональної мови, які різняться типовими мовними засобами залежно від сфери людського спілкування.
- в) сукупність засобів, вибір яких зумовлюється змістом, метою та характером висловлювання;
- г) загальнонародне явище.

2. Офіційно-діловий стиль — це:

- а) мова ділових паперів;
- б) мова наукових статей;
- в) мова художньої літератури;
- г) мова публіцистики.

3. В офіційно-діловому стилі використовується лексика:

- а) нейтральна;
- б) експресивна;
- в) образна;
- г) ділова.

4. Діловий і науковий стилі мовлення обслуговують переважно дві наступні соціальні функції мови:

- а) професійна та номінативна;
- б) волонтеративна та естетично-культурологічна;
- в) експресивна та комунікативна;
- г) фактична та комунікативна.

5. **Головною метою мовця при безпосередньому спілкуванні у межах розмовного стилю є:**
 - а) встановлення психологічного контакту із співрозмовником;
 - б) спонукання до активної дії, прийняття рішень;
 - в) формування загальнолюдських і національне свідомих естетичних, культурних і психологічних смаків окремої людини і нації у цілому;
 - г) досягнення максимально позитивного результату при мінімальних, мовних засобах.
6. **Головною метою мовця у межах публіцистичного стилю є:**
 - а) об'єктивний, точний і неупереджений виклад інформації;
 - б) спонукання до активної дії, до прийняття рішень;
 - в) досягнення максимально позитивного результату при мінімальних, мовних засобах;
 - г) встановлення психологічного контакту із співрозмовником.
7. **Метою мовця у межах наукового стилю є:**
 - а) встановлення психологічного контакту із співрозмовником;
 - б) об'єктивний, зрозумілий, доказовий, точний і неупереджений виклад інформації;
 - в) формування загальнолюдських і національне свідомих естетичних, культурних і психологічних смаків окремої людини і нації у цілому;
 - г) досягнення максимально позитивного результату при мінімальних, мовних засобах.
8. **Головною метою мовця у межах художнього стилю є:**
 - а) формування загальнолюдських і національне свідомих естетичних, культурних і психологічних смаків окремої людини і нації у цілому;
 - б) встановлення психологічного контакту із співрозмовником;
 - в) спонукання до активної дії і прийняття рішень;

г) досягнення максимально позитивного результату при мінімальних, мовних засобах;

9. Який варіант з наведених нижче найбільш прийнятний для ділового стилю, враховуючи його об'єктивність:

- а) В результаті проведених реформ фірма отримала високий процент прибутків;
- б) В результаті проведених реформ фірма отримала 5 відсотків прибутків;
- в) У результаті проведених реформ фірма одержала 5 процентів прибутків;
- г) У результаті проведених реформ фірма відняла 5 процентів прибутків.

10. Який варіант з наведених нижче найбільш прийнятний для ділового стилю, враховуючи його об'єктивність, доказовість і переконливість:

- а) У ході проведення експерименту будуть здійснюватися оригінальні заходи;
- б) У ході проведення експерименту здійснюватимуться оригінальні заходи;
- в) У ході проведення експерименту могли б здійснитися оригінальні заходи;
- г) У ході проведення експерименту здійснитимуться оригінальні заходи.

3. Творче завдання:

Відтворіть ситуацію проведення бесіди керівника з підлеглим, який має на меті звільнитися з власного бажання:

- 1) працівник добросовісно ставиться до виконання своїх обов'язків;
- 2) працівник — людина, яка не має необхідних для роботи здібностей.

Поставте у словах наголос.

Агент, амнезія, вірші, гамірно, документ, досвіток, збірник, зв'язно, індустрія, іскра, квартал, кілометр, ліворуч, луб'яний, металургія, мутити, обачливий, обруч, обхідник, пересидіти, показ, помаленьку.

Із виділеними словами складіть речення і прочитайте їх уголос, дотримуючись правильної вимови.

Згрупуйте подані стилістично забарвлені слова за розрядами: емоційно-експресивна, поетична, книжна та просторічна лексика.

Любов, радість, матусенька, сердешний, недоленька, благовісний, страж, блакить, золотокосий, красний, багряний, вікопомний, сьогодення, предковічний, превалювати, взаємодія, аполітичний, ідея, пріоритет, причинність, апелювати, витріщитись, дрихнути, жерти, комизитися, чувиха, розвалюха.

Від поданих дієслів утворіть видові пари. Використовуючи подані слова та їх видові пари, складіть жартівливу мініатюру на тему: «Будні студента (курсанта)»: поглядати, брати, говорити, підписувати, умирати, стрибати, перемогти, нести, закохуватися, навчатися, піднести, забирати, розробити, ловити, розказати, розмальовувати, переставати, розлити, починати, горіти, зомліти, йти, проходити, котитися, пливти, зіграти, розстилатися, радіти, спочивати.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. — К. : Вид. дім «Academia», 1991. — 254 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 1990. — 232 с.
3. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. посіб. / Н. Д. Бабич. — Львів : Світ, 2003. — 432 с.
4. Власенко Л. А. та ін. Фахова українська мова : навч. посіб. / Власенко Л. А., Дубічинський В. В., Кринець О. М. — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 272 с.
5. Голосовська Г. Г. Українська мова для всіх : навч. посіб. / Г. Г. Голосовська — К. : ВЦ «Академія», 2013. — 216 с.
6. Гриценко Т. Б. Українська мова та культура мовлення : навч. посіб. / Т. Б. Гриценко. — К. : Центр навчальної літератури, 2003. — 536 с.
7. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Я. Єрмоленко. — К. : Довіра, 1999. — 431 с.
8. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. — Дрогобич : Відродження, 1994. — 218 с.
9. Кацавець Г. М. Мова ділових паперів : підруч. / Г. М. Кацавець, Л. М. Паламар. — К. : АЛЕРТА, 2004. — 320 с.
10. Клещова О. Є. Типові відхилення від норми в сучасному українському мовленні / О. Є. Клещова // Образне слово

- Луганщини : матеріали ІХ Регіон. наук. — практ. конф. з укр. мови. — Вип. 9. — Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. — С. 127 — 130.
11. Клещова О. Є. Культура української мови (за кредитно-модульною системою) : навч. посіб. / О. Є. Клещова, О. М. Кравчук. — Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені ТарасаШевченка», 2011. — 219 с.
 12. Кравчук О. М. Культура мовлення — одна з основних ознак справжнього українця / О. М. Кравчук, О. Є. Клещова // Педагогіка і психологія професійної освіти. — Львів, 1998. — № 4. — С. 86 — 91.
 13. Культура української мови : довідник / [Єрмоленко С. Я., Дзюбишина-Мельник Н. Я., Ленець К. В. та ін.] ; за ред. В. М. Русанівського. — К. : Либідь, 1990. — 304 с.
 14. Мацько Л. І. Культура української фахової мови : навч. посіб. / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. — К. : ВЦ «Академія», 2007. — 360 с.
 15. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика : пробний підруч. для гімназій гуманіт. профілю / М. І. Пентилюк. — К. : Вежа, 1994. — 240 с.
 16. Пономарів О. Д. Культура слова : мовностилістичні поради / О. Д. Пономарів. — 4-те вид. доповн. — К. : Либідь, 2011. — 272 с.
 17. Семенов О. М. Культура наукової української мови: навч. посіб. / О. М. Семенов. — К. ВЦ «Академія», 2010. — 216 с.
 18. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. — 3-є вид., випр. — К. : Знання, 2006. — 367 с.
 19. Сучасна українська літературна мова : підручник для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів / за ред. М. Я. Плющ. — 4-те вид., стереотип. — К. : Вища шк., 2005. — 430 с.
 20. Токарська А. С. Юридична лінгвістика — новий напрямок у науці / А. С. Токарська // Вісник ЛАВС МВС України. — 2003. — № 1. — С.225-229.

21. Українська ділова і фахова мова : практич. посіб. на щодень / [М. Д. Гінзбург, І. О. Требульова, С. Д. Левіна, І. М. Корніловська]; за ред. М. Д. Гінзбурга. — К. : Фірма «ІНКОС», Центр навчальної літератури, 2007. — 672 с.
22. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. В. Русанівський та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.
23. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. — К. : Наук. думка, 2012. — 288 с.
24. Сербенська О. А. Культура усного мовлення : практикум : навч. посіб. / О. А. Сербенська — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 216 с.

Навчальне видання

Царьова Ірина Валеріївна
Грицай Ірина Олегівна

КУЛЬТУРА ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ ЮРИСТА

Керівник видавничих проєктів Т. Ю. Чистякова

Формат 60x84/16. Підписано до друку 12.04.2017.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Обл.-вид. арк. 5,36. Ум. друк. арк. 7,76
Наклад 300 прим.

Видавництво «Хай-Тек Прес»
Тел./факс (044) 424 03 56
e-mail: books@htpress.com.ua
www.htpress.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і книгорозповсюджувачів
видавничої продукції: серія ДК № 2688 від 15.11.2006 р.